

SUİTDER

SDÜ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ DERGİSİ

Süleyman Demirel University Journal of Humanities and Social Sciences

Sayı/Issue	65-Haziran 2026/ 65-June 2026
Makale Bilgisi/ Article Info	Araştırma Makalesi / Research Article
Başvuru Tarihi/ Submitted Date:	19 Ocak 2026 / 19 January 2026
Kabul Tarihi/ Accepted Date:	21 Mart 2026 / 21 March 2026
Atıf/Citation:	Yaman, H. (2026). Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri. <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi</i> (65). 457-478.
DOI:	10.35237/suitder.1867349
Benzerlik / Similarity: %	6

Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

Verbs of Perception in Derleme Sözlüğü

Hanife YAMAN*

Öz

Bilişsel dil biliminin inceleme alanlarından biri olan mental fiiller ve alt grupları son yıllarda dikkat çeken konulardan biri hâline gelmiştir. Mental fiillerin alt başlığı olarak değerlendirilen algı fiilleri, yerli ve yabancı alan yazımında, terimlerde çeşitlik, kapsam ve sınıflandırma konusunda ise farklılıklarla ele alınmıştır. Algı fiilleri, temelde beş duyu organı olan göz, kulak, burun, dil ve deri üzerinden oluşturulmuştur. Bu duyu organlarından hareketle dilde algı fiilleri genellikle görme, tatma, işitme, koklama ve dokunma fiilleri olarak sınıflandırılmaktadır. Bu çalışmada, Türk dilinin söz varlığını önemli kaynaklarından biri olan ağızlar temel alınmıştır. Buna göre ağızlarda algı fiillerinin çeşitliliğini ortaya koyabilmek için Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (2009) kaynak olarak alınmıştır. Bu eser, nitel araştırma desenlerinden biri olan içerik analizi kullanılarak incelenmiştir. Bu eserde geçen algı fiilleri taranmış, elde edilen veriler algı fiilleri tasnifleri dikkate alınarak sınıflandırılmış ve incelenmiştir. Tespit edilen bu algı fiillerinin kullanıldığı yöreler verilerek ölçünlü dilde olmayan fiiller belirlenmiş, Türk toplumunun kavramlaştırmada etkin olan duyu organlarının ve fiillerinin çeşitliği de sunulmuştur. Bu çalışmada, Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'nde tespit edilen algı fiilleri beş başlık ve bu başlıklara alt başlıklar altında sınıflandırılmış ve değerlendirilmiştir. Beş duyu organı temelinde gerçekleştirilen bu tasnifte algı fiilleri, bu fiillerinin kullanım biçimleri ve sıklıkları belirlenmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Derleme Sözlüğü, Algı Fiilleri, Mental Fiil, Söz Varlığı, Türkiye Türkçesi.

Abstract

Mental verbs and their subcategories, one of the topics studied in cognitive linguistics, have become a prominent area of interest in recent years. Perceptual verbs, considered a subcategory of mental verbs, have been addressed with variations in terminology, scope, and classification in both domestic and foreign literature. Perceptual verbs are fundamentally formed through the five senses: sight, hearing, smell, taste, and touch. Based on these senses, perceptual verbs in language are generally classified as verbs of seeing, tasting, hearing, smelling, and touching. This study draws on dialects, one of the important sources of

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: hanife.cicekli@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3082-9912, RORID: <https://ror.org/01rpe9k96>.

Turkish vocabulary. Accordingly, Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (2009) was used as the basis for revealing the diversity of perception verbs in dialects. This work has been examined using content analysis, one of the qualitative research designs. The perception verbs found in this work were scanned, the data obtained was classified and examined, considering the classifications of perception verbs. The regions where these identified perception verbs are used were given, verbs that are not in standard language were determined, and the diversity of the sensory organs and verbs that are effective in conceptualisation in Turkish society was also presented. In this study, the perception verbs identified in the Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü have been classified and evaluated under five headings and subheadings. In this classification based on the five sensory organs, the perception verbs, their usage patterns, and frequencies will be determined.

Keywords: Derleme Sözlüğü, Perceptual Verbs, Mental Verbs, Vocabulary, Turkish.

GİRİŞ

Alan yazınında fiiller yapı, içerik, çatı, anlam gibi farklı açılardan sınıflandırılmıştır. Biber vd.'nde fiiller, "Hareket fiilleri, iletişim fiilleri, mental fiiller, nedensel fiiller, oluş fiilleri, varoluş ya da ilişki fiilleri, görünüş fiilleri" (1999, s. 361) olmak üzere yedi gruba ayrılmakta, fiillerin çok anlamlılık ve anlam özellikleri dikkate alınmaktadır. Levin'de fiiller kapsamlı bir şekilde tasnif edilmekte ve elli yedi ana başlık ile alt başlıklara ayrılmaktadır (1993, ss. 111-276). Türkçede fiiller ise geleneksel inceleme ve sınıflandırmalar açısından *hareket, iş, oluş* ve *durum fiilleri* şeklinde ele alınmasının yanında genellikle tematik ya da kavram alanlarının temel alındığı da görülmektedir (Doğan, 2022, s. 2242). Bu anlam bilimsel özelliklere göre yapılan fiil tasniflerinde, özellikle *mental fiil* terimi dikkat çekmektedir. Bilişsel dil biliminin araştırma konularından biri olan mental fiiller ve türleri, son yıllarda araştırmacıların dikkatini çekmiştir.

Bilişsel dil bilimi, dil ile zihin arasındaki ilişkiyi inceleyen dil biliminin bir alt dalıdır. Dil ile zihin arasında gerçekleşen bütün işlemler, bu disiplinin kapsamına girer. "Dilin, anlamın, algının, kavramsal sistemin ve akıl yürütmenin dâhil olduğu herhangi bir zihinsel işlem ve yapıyı nitelendirmek için kullanılmaktadır" (Özkan Kurt, 2020, s. 18) denilerek bilişsel dil biliminin karmaşık bir alan olduğu desteklenir. Bu karmaşıklığa, 'bilişsel' teriminin *görsel, işitsel, bilişsel, duygusal* ve *motor işlemleri* gibi çeşitli alanları içermesi sebep olarak gösterilir. Bilişsel dil biliminde, dil ile zihin arasındaki bu karmaşık ilişkiyi ve süreci betimleyen fiiller, *mental fiil* olarak adlandırılmakta ve "Fiillerin anlam bilimsel özelliklerine göre algılama, akıl, duygu, irade gibi düşünce etrafında birleşen fiillerden oluşan bir fiil sınıflandırmasıdır (Hirik, 2018, s. 21) şeklinde tanımlanmaktadır. Alan yazınında, mental fiil ve sınıflandırmaları üzerine çok sayıda çalışma yapılmış ve kapsamlı bir literatür oluşmuştur. Buna göre mental fiil türleri, "Algı, biliş ve duygu." (Croft, 1993, s. 55); "Görme, duygu ve düşünme." (Halliday, 2014, s. 216); "Duyu, duygu, anı ve usamlama, açıklama fiilleri." (Yaylagül, 2005, s. 24); "Girdi, işlem ve çıktı basamağı fiiller." (Hirik, 2018, s. 38); "İdrak, duygu ve algılama." (Şahin, 2012, s. 52); "Biliş, psikolojik durum ve algı." (Yıldız, 2016, s. 71); "Algı, biliş ve duygu." (Bilgin Aksoy, 2021, s. 107); "Algı, duygu, idrak ve irade." (Seçkin, 2019, s. 20) olarak sınıflandırılmıştır.

Mental fiillerde, genel fiil sınıflandırmaları olan *iş, oluş* ve *hareket fiillerinden* farklı bir süreç işler. Bu fiiller, "Çoğunlukla gözlemlenemeyen, ancak bazı durumlarda zihinsel ya da duygusal faaliyetlerin beden hareketlerine çeşitli şekillerde yansımaları sonucunda ne düşünüldüğü ya da hissedildiği ile ilgili çıkarımlarda bulunulabilen zihinsel durum fiilleri" (Alkan Ataman, 2023, s. 182) olarak tanımlanır. Bu zihinsel süreçlerin gerçekleşme aşamalarında algılama önemlidir. Algı, "Ses, koku, ışık gibi çeşitli uyaranlar vasıtasıyla insan zihninin nesnelere fark etmesi, tanımlaması ve bu aşamalardan sonra çeşitli biçimlerde yorumlarda bulunmasıdır. Algı önce fiziksel olarak başlayan sürecin zihinsel süreçle tamamlanması" (Karadeniz, 2023, s. 715) şeklinde tanımlanmakta ve algı

fiillerinin ortaya çıkışı bu süreçle ilişkilendirilmektedir. Gärdenfors, bilişsel anlam biliminde bu algılama sürecini şu şekilde açıklar:

“Bilişsel modeller esasen algısal olarak belirlenir. İlkesinde zihnimizdeki bilişsel yapıların algısal mekanizma ile doğrudan veya dolaylı bir şekilde ilişkili olduğu için anlamın da kısmen algısal temele dayalı olduğu varsayımını ortaya koyar. Duyu organları vasıtası ile gerçekleştirdiğimiz algılama, anlam oluşturmada önemli bir temel sağlar. Gördüklerimiz ve duyduklarımız hakkında konuşabilir ya da tam tersi okuduğumuz veya dinlediğimiz şeyi, zihinde veya gerçek olarak canlandırabiliriz” (1999, ss. 21-25).

Bilişsel anlam biliminde, kavram ve algısal deneyim arasındaki ilişkinin önemini belirten Lakoff ve Johnson'da, bu ilişkinin sadece bilişle sınırlı olmadığı, insanın gündelik yaşamının her alanında var olduğu ile insanın algılarını ve deneyimlerini yapılandırdığı üzerinde durulmaktadır (1999, s. 3).

Bilişsel anlam biliminde, temel teorilerden biri olarak Johnson (2005)'te ortaya konulan *görüntü şeması* terimi, “Bu şemalar, kavramsal sistemin kurucusu olarak görülür çünkü insanın zihninde ortaya çıkan ilk kavramlardır, onlar duyuşsal ve algısal deneyim ile ilişkilidir ve oldukça şematiktir” (Evans, 2012, s. 178) şeklinde açıklanır. Bu görüntü şemaları, “Dünya ile etkileşime girme şeklimiz ve dünyadaki hareketlerimiz aracılığıyla ortaya çıkan duyuşsal ve algısal deneyimlerden kaynaklanır. Yani bedenimizin doğrudan aracılık ettiği ve yapılandırdığı dünya deneyimleri” (Özkan Kurt, 2020, s. 38) olarak nitelendirilebilmektedir. Sözcüksel kavramların temelini oluşturan görüntü şemasının, “Görme, işitme, dokunma, koklama ve kinestetik algı vb. algıların dâhil olduğu tekrarlanan bedensel deneyimlerle ilişkiyi” (Grady, 2005, s. 42) içermesi önem arz etmektedir.

Bu bağlamda, bilişsel dil biliminde zihinsel süreci kapsayan algı fiilleri üzerine alan yazında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Türkçede mental fiiller ve algı fiilleri üzerine yapılmış çalışmaların Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçeleri üzerine odaklanıldığı görülmüştür. Bu çalışmada ise Türkçenin söz varlığını besleyen önemli kaynaklardan biri olan ağızlar esas alınmıştır. Buna göre *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009) adlı eserde tespit edilen algı fiilleri, fiziksel algıya dayanan anlamları üzerinden belirlenmiş ve bu doğrultuda incelenmiştir.

Amaç ve Önem

Alan yazınında mental fiiller içerisinde değerlendirilen algı fiilleri, zihinsel işleme sürecinin baş faktörü olması sebebiyle dikkat çeker. Görme, işitme, tat alma, dokunma ve koku alma olarak sınıflandırılabilen beş duyu aracılığıyla başlayan algı sürecinde, bağlam içerisinde çeşitli dönütler verilmektedir. Bu çalışmada, Türk dilinin söz varlığını oluşturan önemli kaynaklardan biri olan ağızlarda algı fiillerinin tespit edilmesi ve özelliklerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma, Türk toplumunun kavramlaştırmada etkin olarak kullandığı duyu organlarının ve fiillerinin çeşitliğinin sunulması açısından önem arz etmektedir. Beş duyu organı temelinde gerçekleştirilen bu tasnifle algı fiillerinin kullanım biçimleri ve sıklıkları da belirlenmiş olacaktır.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışmada, *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009) adlı eser temel alınarak algı fiilleri incelenmiştir. Çalışmada ortaya çıkan verilerin hacmi doğrultusunda, *Derleme Sözlüğü’nde* algı fiilleri GÖRMEK (bakmak, bakınmak, gözlemek, gözetlemek), İŞİTMEK (duymak, dinlemek, kulak kabartmak/vermek), KOKLAMAK, DOKUNMAK (ellemek, değmek, kucaklaşmak, sarılmak, yoklamak, okşamak), TATMAK (tat almak, tadına bakmak, yutmak) olarak belirlenmiştir. Elde edilen veriler bu doğrultuda değerlendirilmiştir.

Yöntem

Çalışmada, konuyla ilgili veriler, *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü’nün* (2009) taranması sonucunda elde edilmiştir. Tespit edilen algı fiillerinin tasnifinde, alan yazınında yer alan tasnif

denemeleri incelenmiş ve genel geçer bir sınıflandırma olarak beş duyu organları odağında *görmek*, *işitmek*, *dokunmak*, *tatmak*, *koklamak* başlıkları temel alınmıştır. Dilsel verilerin niteliğine göre, bu beş başlık bünyesinde alt başlıklar oluşturulmuştur.

Çalışmanın kaynağı olan *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, nitel araştırma desenlerinden biri olan içerik analizi kullanılarak incelenmiştir. "İçerik analizi; nesnel, ölçülebilir, doğrulanabilir bilgilere ulaşmak amacıyla doküman, metin ve evrak gibi pek çok farklı materyali belli kurallar dâhilinde (örnekleme, kodlama, kategori vs.) analiz etmeyi amaçlayan nitel araştırma yöntemi içerisinde yer alan bir tekniktir" (Metin ve Ünal, 2022, s. 273).

Çalışmada, ilk olarak beş temel duyuya ait sözlüksel fiiller *Derleme Sözlüğü*'nde belirlenmiştir. Algı fiillerinin belirlenmesinde fiziksel algıya dayanan anlamların fiillerin temel anlamlarını oluşturduğu dikkate alınmıştır. Buna göre, beş temel duyuya ait fiziksel algıya dayalı anlamları ileten *görme*, *işitme*, *dokunma*, *koklama* ve *tatma* temel fiilleri tercih edilmiştir. Bu fiiller, *görmek* (gör-, bak-); *işitmek* (işit-, dinle-); *dokunmak* (dokun-, elle-, kucaklaş-, sarıl-); *koklamak* (kok-, kokla-, koku(sunu) al-) ve *tatmak* (tat-, tat al-, tadına bak-, yut-) olarak belirlenmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde *gör-, bak-; işit-, dinle-; dokun-, kok-, kokla-, koku(sunu) al-; tat-, tat(ını) al-* fiillerinin ölçünlü dilde varlığını ve bu fiillere ilişkin anlamları tespit etmek amacıyla *Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük* (2019) isimli eseri taranmıştır. Buna göre algı fiilleri, kavram alanlarına göre gruplandırılmış ve üst terim olarak belirlenen fiillerin ölçünlü dildeki anlamları verilmiştir. Fiillerin derlem içindeki kullanımı, özellikleri ve anlam ilişkileri hakkında da bilgiler verilmiştir. Ancak fiillerin çok anlamlılığı ve anlam alanlarında ortaya çıkan anlam genişlemeleri çalışmanın dışında tutulmuştur.

1. Algı Fiilleri

İnsanoğlu beş duyu organıyla dış dünyayı algılar. Dilde üretilen birimlerin üretilme süreçlerinde, zihinde kavram şeması oluşturulur ve bu şema, dildeki ses birimleri aracılığıyla dil göstergelerine dönüştürülür. Bu süreçte, önemli kavramlardan olan *algı* ve *algılamak* terimi *Türkçe Sözlük*'te *algı* "Bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma; idrak." (Akalin vd., 2019, s. 92); *algılamak* ise "Bir olayı veya bir nesnenin varlığını duyu organlarıyla kavramak; idrak etmek." (Akalin vd., 2019, s. 92) olarak tanımlanır. Burada idrak kavramının öne çıkarılması, bu terimin doğrudan zihinsel süreci temel alan ancak diğer karmaşık aşamaları da içinde barındıran bir kavram olduğunu tanımlar niteliktedir.

Mental fiiller içerisinde incelenen algılama fiilleri, alan yazınında farklı terimlerle adlandırılmakta ve kapsam hususunda çeşitli problemler içermektedir. Alan yazınında algı fiilleri Croft'ta (1993, s. 55) "Algılama, idrak ve duygu"; Erdem'de (2004, s. 942) "Algılama, etki ve idrak"; Yaylagül'de (2005, s. 24) "Duyu, duygu, anı ve uslamlama, açıklama"; Şahin'de (2012, s. 52) "İdrak, duygu, algılama"; Yıldız'da (2016, s. 71) "Biliş, psikolojik durum, algı"; Özeren ve Alan'da (2018, s. 203) "Biliş, psikolojik durum, algılama"; Hirik'te (2018, s. 38) "Girdi basamağı fiilleri, işlem basamağı fiilleri ve çıktı basamağı fiilleri"; Seçkin'de (2019, s. 20) "Algı, duygu, idrak ve irade" ve Bilgin Aksoy'da ise (2021, s. 107) "Algı, biliş ve duygu" başlıkları altında tasnif edilir.

Algı/algılama fiilleri, yabancı alan yazınında genellikle *perception verbs* ve *sensory perception verbs* olarak adlandırılır (Viberg, 1983; Muskens, 1993; Ibarretxe Antuñano, 1999; Neagu, 2013). Yerli alan yazınında ise terim çeşitliliğinin arttığı görülür. Algı fiilleri, mental fiil sınıflandırmalarında *algı*, *algılama* ve *duyu* gibi farklı isimlerle tasnif edilmiştir. Çalışmalarında; *duyu fiilleri* (Yaylagül, 2005; Kamchybekova, 2010; Türkdil, 2013), *algı fiilleri* (Yıldız, 2016; Seçkin, 2019; Özkan Kurt, 2020; Aksoy, 2021) ve *algılama fiilleri* (Şahin, 2012; Özeren ve Alan, 2018) terimlerini kullanmışlardır. Terimlerde bir birlik olmasa da bu fiillerin temelde beş duyu organı odağında ortaya çıktığı hususunda bir mutabakat söz konusudur. Terimlerdeki bu farklılıklarda ise algı ve duyu kavramları arasında bir ayırım olup olmadığını ortaya koymak önem arz eder. *Türkçe Sözlük*'te *duyu* "İnsanların ve hayvanların, dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneği; his."

(Akalin vd., 2019, s. 730); *algı* ise “Bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma; idrak.” (Akalin vd., 2019, s. 92) şeklinde tanımlanır. Bu tanımlamalarda *duyu* kavramının doğrudan beş duyu organı temelinde ortaya çıktığı vurgulanırken; *algı* kavramının ise duyu organları aracılığıyla zihinsel süreci içerdiği de düşünülebilir. Çalışmada, *algı* teriminin kapsamı dikkate alınarak bu terim öncelenmiştir.

Alan yazınında farklı adlandırma ve sınıflandırmalar çerçevesinde incelenen *algı* fiilleriyle ilgili yapılan çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Ayan ve Türkdil’de (2014, s. 28) Kazak Türkçesinde görme duyu fiilleri incelenmiş ve *temel görme duyu fiilleri* beş grupta tasnif edilmiştir. Gökçe’de (2015, s. 59) *Kutadgu Bilig’de* sıklık değeri yüksek *algı* fiillerinden biri olan *kör-* fiili çok anlamlılık, metafor ve gramerleşme bağlamında ele alınmıştır. Çalışmada, *kör-* fiilinin temel fiziksel anlamının dışında “anlamak, bilmek, idrâk etmek, tecrübe etmek” anlamlarını da kazandığı tespit edilmiştir. Erk Emeksiz’de (2017, s. 345) Eski Türkçede yer alan *ışitme* fiillerinin anlam genişlemeleri söylem ve kültürel bağlam gibi faktörler açısından değerlendirilmiştir. Hirik’te, mental sürecin başlatıcısı olarak görülen *algı* fiillerinin Türkiye Türkçesindeki kullanım sıklığı ile çok anlamlılığı üzerinde durulmaktadır (2017, s. 53). Yıldız’da, Türk dilinin tarihî dönem eserlerinden biri olan *Atebetü’l Hakayık*’taki *algı* fiilleri belirlenmiştir (2018, s. 163). Çalışma, eserde geçen *algı* fiillerinin tespit edilmesinin yanı sıra mental fiil ve *algı* fiilleriyle ilgili literatürü vermesi açısından önem arz eder. Aslan Demir’de (2018, s. 330) *algı* fiillerindeki çok anlamlılığın kültürel ve evrensel boyutları olduğu belirtilerek Türkçede *ışitme* fiillerinin metaforlaşmaya ne ölçüde yatkın olduğu ve hangi anlamlarla gelişebildiği üzerinde durulmaktadır. Sarı’da (2019, s. 129) *algı* fiillerinden biri olan *gör-* fiilinin çok anlamlılığı üzerinde durulmaktadır. “*Kişinin çevresini ve çoğu görünüşünü algılaması, buna dayanarak olayları yorumlaması ekseriyetle görme ile gerçekleşir*” (Sarı, 2019, s. 7) düşüncesinden hareketle *gör-* *algı* fiilinin teknolojik, ekonomik, kültürel vb. etkenlere bağlı olarak yeni anlamlar kazandığı belirtilmektedir. Özkan Kurt’ta (2020, s. 1) *Batı Türkçesi*’nde yer alan (Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi) temel *algı* fiilleri bilişsel yaklaşımla ele alınmakta ve bu fiillerin anlam değişimleri belirlenmektedir. Altundaş’ta (2023, s. 7) Tuvacada *kör-*, *bakıla-* ve *karakta-* görme *algı* fiilleri çok anlamlılık açısından incelenmiş ve bu bağlamda görme *algı* fiilleri sınıflandırılmıştır. Karadeniz’de (2023, s. 714) Özbek destanlarında beş temel duyuya ait *algı* fiilleri, bu fiillerin kullanım sıklıkları ve biçimleri tablolarla görselleştirilerek değerlendirilmiştir. Kuyma’da (2023, s. 75) *Mukaddimetü’l Edeb*’de geçen duyu fiilleri rol kuramı çerçevesinde ele alınarak eserde geçen duyu fiillerinin 28 farklı semantik rol dizisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Aslan’da (2024, s. 20) *Divanü Lügatit- Türk*’te tespit edilen 193 duyu fiili temel anlam yanında yan anlam içermelerine göre de incelenmiştir. Kırbaş’ta (2025, s. 731) Karay Türkçesinde geçen duyu fiilleri, *Slownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski* ve çeşitli metinlerden tanıklanmış örnekler üzerinden ele alınmıştır. Türkçe alan yazınında *algı* fiilleriyle oluşmuş olan bu çalışmalarda, *algı* fiillerinin Türk dilinin tarihî metinleri ve kaynakları yanında bilişsel dil bilimi açısından da incelendiği söylenebilir.

Algı fiilleri, mental fiillerin bir alt kategorisidir. Bu fiillerle ilgili farklı tasnif denemeleri yapılmıştır. Bu sınıflandırmaların pek çoğunda, *algı*nın fiziksel özelliğine dayanarak beş duyu organının temel alındığı görülür. Beş duyu organı temelinde yapılan sınıflandırmalar *görme*, *duyma*, *tatma*, *koklama* ve *dokunma* duyularından (Viberg, 1984; Sweetser, 1990; Levin, 1993; Ibarretxe Antuñano, 1999) oluşmaktadır. Viberg’de (2001, ss. 1294-1309) farklı dil ailelerine mensup 53 dil üzerinden tipolojik bir inceleme yapılarak *gör-*, *ışit-*, *dokun-*, *tat-* ve *kokla-* *algı* fiilleri sıralanmış ve bu fiillerin anlam genişlemesine uğrayabileceği üzerinde durulmuştur. Viberg, *algı* fiillerinin çeşitliği ile farklılığını “Dünya dillerinde hem sözlük ile dilbilgisi arasındaki ilişki hem de anlamsal farklılaşma ve çok anlamlılık örüntüleri açısından radikal biçimde farklı şekillerde sözlükselleştirilebilir” (2015, s. 17) şeklinde açıklar. Ancak bu farklılıklara rağmen sözlükselleşme açısından bir hiyerarşi olduğunu belirtir ve *algı* fiillerini şu şekilde sıralar: *Sight* ‘Görme’ - *Hearing* ‘İşitme’ - *Touch* ‘Dokunma’, *Taste* ‘Tatma’, *Smell* ‘Koklama’ (Viberg, 2015, s. 17). Özkan Kurt’ta (2020, s. 1) Batı Türkçesinde belirlenen *gör-*, *bak-*; *ışit-*, *dinle-*; *dokun-*, *kok-*, *kokla-* ve *koku(sunu) al-*; *tat-*, *tat(mı) al-* *algı* fiillerinin varlığı belirlenmiş, bu fiillerin anlam özellikleri ve alanları tespit edilmiştir. Sweetser’da (1990, s. 32-37), *algı* fiilleri “1. Görme, 2. İşitme ve 3. Koklama, Tatma ve Dokunma”;

Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

Levin'de ise (1993, ss. 155-156) "Görme, gözlem, gözetleme, uyarı" olmak üzere dört başlık altında ele alınmıştır. Kuliev'de (1998, ss. 86-102) algı fiilleri "Görsel, işitsel, koku, tat ve hissetme "olarak sınıflandırılır. Yıldız'da (2016, s. 330) ise temelde "Göz, kulak, tat, burun, temas ve denge" olmak üzere altı başlık ve bu başlıklara ait alt başlıklarla sunulur. Algı fiilleri, duyu organlarına göre yapılan sınıflandırmalar dışında anlam bilimsel açıdan da sınıflandırılmıştır. Ibarretxe-Antuñano, algı fiillerini tasnif ederek algının anlam alanının *görme, işitme, dokunma, koklama* ve *tatma* olmak üzere beş bileşenden oluştuğu göz önünde bulundurulsa da bu fiillerin öznelinin anlamsal rolüne göre üç farklı gruba ayrılabilceğini belirtir:

"Birinci gruptaki fiilleri kişinin iradesinden bağımsız olarak duyu tarafından algılanması olarak ele alınır. Bu tür fiiller alan yazınında "pasif algı", "iç algı" ve "durumsal deneyimleyen özne" gibi terimlerle açıklanmaktadır. İkinci grup fiillerde kişi sürece bilinçli bir şekilde aktif olarak katılmakta ve bu fiiller "aktif algı fiilleri" ve "aktif deneyimleyen özne" gibi terimlerle karşılanmaktadır. Üçüncü grup fiillerde ise özne uyarıcı durumundadır ve fiiller "çevirme fiilleri", "uyaran özne" ve "koşaç" (1999, ss. 43-44).

Ibarretxe-Antuñano'nun, alan yazınında farklı araştırmacıların sınıflandırmalarından hareketle belirlediği bu tasnifte, "Öznenin sürece bilinçli olarak katılıp katılmadığıdır. Yani, algılama sürecinde öznenin aktif katılan mı yoksa istemsiz bir şekilde deneyimleyen mi olduğu" (Altundaş, 2023, s. 10) konusunda uzlaşılmaktadır.

Alan yazınında, duyu organlarının sayısı ve niteliği öncelikle algı fiilleri genellikle beş duyu organı temelinde ve çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Algı fiilleri temelinde yapılan bu çalışmada kullanılan sınıflandırma, beş duyu organı temelinde oluşturulmuştur ve *gör-, bak-; işit-, dinle-; dokun-, kok-, kokla- ve koku(sunu) al-; tat-, tat(mı) al-* fiillerinin fiziksel algıya dayanan anlamları temel alınmıştır.

2. Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

Çalışmada, *Derleme Sözlüğü'nde* algı fiilleri *görmek, işitmek, dokunmak, tatmak, koklamak* başlıkları temel alınmış ve dilsel malzemenin niteliğine göre alt başlıklara ayrılarak incelenmiştir. *Derleme Sözlüğü'nde* algı fiilleri, GÖRMEK (gör-, bak-), İŞİTMEK (duy-, dinle-, kulak kabart-/ver-), KOKLAMAK (kok-, kokla-, koku(sunu) al-), DOKUNMAK (elle-, değ-, kucakla-, kucaklaş-, sarıl-) ve TATMAK (tat-, tat(mı) al-) şeklinde belirlenerek incelenmiştir.

2.1. Görme Fiili "GÖRMEK"

Gözler, görme sisteminin ilk unsuru olarak düşünülmekte ve göze gelen çeşitli uyarıcılar –ışık başta olmak üzere- aracılığıyla dış dünya algılanmaktadır. Görme duyuyla ilgili olarak; "Algının fizyolojisi ile algı hakkındaki algımızın bazen farklı olduğunu fark etmek önemlidir. Görme uzak bir duyu kabul edilir. Bu nedenle, insanlar görmeyi dışsal bir duyu olarak algılasa da görmede fiziksel uyarıcı olan ışık, sinirsel unsurlara dönüştürülmek için göze girmelidir" (Ibarretxe-Antuñano, 1999, s. 135) diyerek konuya açıklık getirmeye çalışır. "Göze gelen ışığın doğurduğu duyuusal izlerle dış çevredeki ayrıntıların algılanması sonucu gerçekleşen eylemlerin oluşturduğu fiillere görme duyu fiilleri" (Ayan ve Türkdil, 2014, s. 34) adı verilmektedir.

Görme organı olan göz aracılığıyla gerçekleştirilen görme eylemi, algı fiilleri içerisinde önemli görülür. Görme algı fiilleriyle ilgili çeşitli sınıflandırma denemeleri de dikkat çekmektedir. Sweetser, bu fiilleri, yaygın anlam bilimsel kaynaklara ve görmenin hedeflenen etki alanına göre ikiye ayırırken (1990, s. 33), Ibarretxe-Antuñano, *deneyim* (experience), *aktivite* (activity) ve *algı* (percept) (1999, s. 45) olmak üzere üçe ayırır. Levin'de ise *see, sight* ve *peer* fiilleri şeklinde bir sınıflandırma (1993, ss. 185-187) ortaya konulur. Altundaş, Levin'in bu tasnifini Türkçe üzerinden şu örneklerle açıklar:

"İngilizce üzerinden verilen see-look-look fiilleri, Türkçe görmek-bakmak-bakmak fiilleri için de söylenebilir. Görmek öznenin aktif katılımının olmadığı, sadece istem dışı deneyime sahip bir fiildir.

Türkçede bakmak fiili ise İngilizcede olduğu gibi öznenin bilinçli katılımının olduğu ve algısal düzeyin gerçekleştirildiği bir fiildir. Görüldüğü gibi hem İngilizcede hem de Türkçede iki ayrı grup için tek bir fiil kullanılmaktadır. Bu durum bir fiilin birbiriyle ilişkili farklı düzeylerde birden çok anlama sahip olabileceğini göstermektedir” (2023, s. 13).

Türkçede görme algısı ile buna bağlı olarak üretilen dil unsurlarının çeşitliliğine ve çok anlamlılığın dikkat çeken Sarı’da, “Ak-, izle-, gözetle- gibi fiiller ya da göz gezdir-, göz at-, iş gör- gibi bir kısmı deyimleşmiş yapılar, ayrıca göz, görüş, görsel, görüntü” (2019, s. 129) şeklinde örnekler sıralanmaktadır. Görsel algı fiillerinin kullanım sıklığı ve sözlükselleşme özelliği Viberg’te (2001, s. 120) şu şekilde açıklanır:

“Görsel algının diğer algılamalara oranla daha baskın olduğu insan beyninin görsel girdiyi işlemeye daha büyük bir alan ayırması ile de görülebildiğini belirten çok sayıdaki deneyde insanların görsel algı ile gelen veriye eğilimli olduklarının saptandığını belirtmektedir. Dil evrelerinde çalışmalarında da sözcükselleşme süreçleri açısından görsel algı eylemleri en yukarıda yer almaktadır: Algı eylemleri sözcükselleşme hiyerarşisi: görsel --> işitsel ---> dokunma/tat/koku.”

Türkçede görme duyusunu bağlı olarak üretilen gör- ve bak- temel fiilleri, fiziksel anlamlarının yanında çeşitli yan anlamlar da kazanmıştır. Bu fiillerin, tarihî Türk lehçelerinde tanınarak “dikkat etmek, önem vermek” (Sev, 2017) anlamlarını kazandıkları tespit edilmiştir. Görmek fiilinde, “En temel duyunun görmek olması, onun dilde çeşitli yapılarla ve anlamsal ilişkilerle karşılanmasını sağlamış, bu nedenle sık kullanılır duruma gelmiş bunun neticesinde de çokanlamlı bir kelime olması” (Hirik, 2017, s. 66) durumu ortaya çıkmıştır. Fiilin sözlükte tespit edilen anlamlarından hareketle, algı fiillerinden en kapsamlı olanın gör- fiili olduğu ve kazanmış olduğu bu yan anlamlarla bilişsel mental fiil sınıflandırmasına dâhil olacağı (Sarı, 2019) aktarılır. Gör- fiilinin, kazandığı yan anlamlar *Derleme Sözlüğü’*nde de tanınmıştır. Ancak gör- algı fiilinin fiziksel algıya dayanan anlamı temel alındığı için yan anlamlar çalışma dışında tutulmuştur. Görmek algı fiili, eylemin derecesi, durumu ve niteliği gibi farklılıklara göre adlandırılmıştır. *Derleme Sözlüğü’*nde görmek fiilini karşılayan ancak ikincil semantik farklılıklarla ortaya çıkan bu fiiller arasında eş/yakın anlamlılık ilişkisi oluştuğunu söylemek mümkündür.

*Derleme Sözlüğü’*nde üst kavram olarak belirlenen görmek algı fiilini karşılayan gömek, körmek, löhlemek, telemek fiilleri tespit edilmiştir.

*Derleme Sözlüğü’*nde görmek algı fiilleri az, değişik, ağır, bulanık, iyi gibi etiketlerle görmenin derecesi ve şeklini bildiren çeşitli kullanımlarla karşımıza çıkar. *Derleme Sözlüğü’*nde görmek algı fiilleri **alaca belece görmek** “Az görmek, bulanık görmek: Gözüm ince yazıları alaca belece görüyor.” (Balıkesir) (DS I, s. 176), **azırgamak, azırganmak, azırkanmak, azsınmag, azsınmak** “Az görmek.” (Afyon, Uşak, Isparta, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Kütahya, Kocaeli, İstanbul, Tokat, Ordu, Niğde, Konya, İçel, Antalya, Muğla, Edirne) (DS I, s. 439), **çalkap görmek** “Bir ara görmek, dikkat etmeden bakmak.” (Gaziantep) (DS II, s. 1058), **körmek** “Görmek.” (Konya) (DS IV, s. 2968), **löhlemek** “Görmek.” (Malatya) (DS IV, s. 3090), **karamak (II)** “İyi görmek için dikkatle bakmak.” (Konya) (DS IV, s. 2651), **peseriklenmek** “Dumanlanmak, bulanık görmek: Gözüm temelli peseriklendi.” (Çorum) (DS V, s. 3436), **seçmek** “Görmek (yazıyı, uzaktaki birşeyi).” (Düzce, Bolu) (DS V, s. 3566), **seyirsinmek** “Bakmak, görmek istemek.” (Düzce, Bolu) (DS V, s. 3598), **şemiş görmek** “Yanlış görmek.” (Niğde) (DS V, s. 3766), **şifşit görmek** “Değişik, alışılmamış görmek.” (Isparta) (DS V, s. 3778), **telemek (II)** “1. Görmek: Öğretmen beni teleyor.” (Muğla) (DS V, s. 3871), **gömek (I)** “Görmek.” (Balıkesir) (DS VI, s. 4513) şeklindedir.

2.1.1. Görme Fiili “Bakmak ve Bakınmak”

Ağızlarda *bakmak* ve *bakınmak* fiilinin niteliğiyle ilgili çok sayıda fiilinin varlığı tespit edilmiştir. *Bakmak* ve *bakınmak* fiilinin nasıl gerçekleştiğini (aptal, şaşkın, kötü göz, yalvararak, yerici, kızgın vb.) bildiren bu algı fiillerinin çeşitliliğinin, fiilin kullanım sıklığının yüksek olmasıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Nitekim bu durum Aksan ve Demirhan’da “Sözcük anlambilimi özelliği olarak görsel

algının bilişsel işlemede diğer algı türlerine oranla daha baskın olması yine anlam aşınmasına daha fazla açık olmasının nedeni olarak görülebilir" (2017, s. 88) şeklinde açıklanır.

Türkiye Türkçesinde fiziksel algı alanını ifade eden *gör-* ve *bak-* algı fiillerinin zihin alanına ait anlamalara da genişlediği görülmektedir. Özkan Kurt, *gör-* ve *bak-* algı fiillerinin fiziksel anlamları ile Viberg (1984) ile Whitt (2010) tasniflerini de temel alarak özne odaklı ve nesne odaklı fiiller olarak adlandırmakta ve bu fiilleri *özne odaklı fiiller* grubuna (2022, s. 423) dahil etmektedir. Whitt (2010) sınıflandırmasına göre, özne odaklı bu fiillerden *gör-* fiilinin kasıtlı/kontrollü olmadığı; *bak-* fiilinin ise kasıtlı/kontrollü olduğu belirtilir.

Ağızlarda bu algı fiillerinin kullanımı dikkate alındığında, her bir fiilin farklı bir edim bilimsel işlevi yerine getirdiği görülür. *Derleme Sözlüğü'*nde *bakmak* ve *bakınmak* algı fiilini karşılayan *baqmak*, *daetlemek* *danemek*, *arnaklamak* fiilleri belirlenmiştir. Bu fiiller ile ikincil semantik farklılıklarla (aptal, şaşkın, kötü göz, yalvararak, yeric, kızgın vb.) ortaya çıkan diğer fiiller arasında eş/yakın anlamlılık ilişkisi oluşmaktadır. Bu semantik ilişkilerin yanında, fiillerin *alan*, *tarz*, *stil* ve *üslup* gibi durumlara bağlı olarak farklı kullanımlar sergilediği de görülür. Örneğin, *ağız ayırmak*, *haval haval bakmak*, *mel mel bakmak* gibi fiiller, kaba ve argo kullanımlar olarak karşımıza çıkar. *Bakmak* algı fiili olarak tespit edilen *ağız ayırmak*, *haval haval bakmak*, *göz belirtmek* gibi fiillerin hem ağızlarda hem de ölçünlü dilde kullanımının olduğunu söylemek mümkündür. Söz varlığı bağlamında, *bakmak* ile *bakınmak* fiilinin ağızlarda ortaya koyduğu bu zenginlik oldukça dikkat çekicidir. Bu zenginliğin çeşitli semantik ilişkiler ve fonetik varyantlarla sağlandığı düşünülebilir.

*Derleme Sözlüğü'*nde *bakmak* algı fiilleri **ağız ayırmak** "Aptal aptal bakmak: Ne ağız ayırıyorsun, yoluna gitsene!" (Kayseri) (DS I, s. 95), **ala ala bakmak** "1. Aptal, alık alık, bön bön bakmak. (Bitlis, Muğla), 2. Çaresizlik içinde yalvararak bakmak." (Muğla) (DS I, s. 171), **alarmak (II) [alartmak]** "Gözleri açarak, dik dik bakmak." (Adana) (DS I, s. 198), **algın gözle bakmak** "Alıcı gözle bakmak." (Mersin, İçel) (DS I, s. 214), **almaz almaz bakmak** "Kıskançlık ve kinle bakmak." (Gaziantep) (DS I, s. 228), **alnaklamak** "Gözetlemek, alın doğrultusuna bakmak: Şu tepedeki büyük ağacı alnakla." (Amasya, Tokat) (DS I, s. 228), **amalını aramak** "Kusurunu aramak, yeric gözle bakmak." (Nevşehir) (DS I, s. 236), **anaklamak** "Gözetlemek, bakmak." (Manisa) (DS I, s. 249), **arnaklamak (I)** "Bakmak, gözlemek: Tepenin arkasındaki öküzleri arnakla." (Samsun, Giresun) (DS I, s. 329), **ayağa baqmak** "Kötü maksatla bakmak." (Niğde) (DS I, s. 397), **aynartmak** "2. Korkutacak gibi bakmak." (İçel) (DS I, s. 427), **baqmak** "Bakmak." (Ankara, Niğde) (DS I, s. 488), **cildir cildir bakmak** "Gözlerini açarak bakmak." (Eskişehir) (DS II, s. 965), **çalınmak (II) [calınmak]** "2. İstekle bakmak." (Denizli) (DS II, s. 1055), **çalkap görmek** "Bir ara görmek, dikkat etmeden bakmak." (Gaziantep) (DS II, s. 1058), **çavurlamak (I)** "Dolaşarak bakmak." (Çanakkale, Sivas) (DS II, s. 1096), **çeltermek** "Kızgın kızgın bakmak, büyüklere karşı gelmek: İnsanın yüzüne ne çelterip duruyorsun." (Kastamonu) (DS II, s. 1126), **çerelmek (I) [çerelmeyh, çereltmek]** "Kızgınlıkla gözlerini fazla açıp bakmak." (Amasya, Kars) (DS II, s. 1145), **çöğelmek (I) [cöğelmek, çöğmek (II), çövelmek]** "1. Otururken bir şeye dikkatli bakmak için doğrulmak, kafasını kaldırarak bakmak." (Isparta, Çorum, Malatya, Konya, Adana, İçel) (DS II, s. 1278), **daetlemek** "Bakmak." (Kayseri) (DS II, s. 1321), **dağnamak [dağnemek]** "5. Bir şeye çok dikkatle ve beğenerek bakmak." (Malatya) (DS II, s. 1326), **danazımak** "Sık sık etrafa bakmak, bakınmak." (Afyon) (DS II, s. 1357), **danemek, dânemek** "Bakmak." (Muş, Adana) (DS II, s. 1358), **deh düşmek [dah düşmek, dek düşmek (II), dek tüşmek]** "Dikkat etmek, farkına varmak, dikkatle bakmak." (İstanbul, Artvin, Kars, Erzurum, Bitlis, Van, Malatya, Urfa, Gaziantep, Adana) (DS II, s. 1404), **dihenklemek** "1. Gözetlemek, gözlemek, dikkatle bakmak, takip etmek." (Afyon, Isparta, Burdur, İzmir, Tokat, Eskişehir, Bolu, Çorum, Samsun, Trabzon, Yozgat, Konya, Tekirdağ) (DS II, s. 1484), **dike bakmak** "Gözünü açarak sert sert bakmak." (Gaziantep) (DS II, s.), **dolu gözle bakmak** "Alıcı gözüyle bakmak, iyice tanımak." (Muğla) (DS II, s. 1485), **ebilemek** "3. Dikkat ve özenle bakmak." (Isparta) (DS III, s. 1657), **gangallatmak** "Gözlerini korkunç şekilde açarak bakmak." (Gümüşhane) (DS III, s. 1842), **gyıptmak** "Gözünü kısarak yan bakmak." (Niğde) (DS III, s. 2069), **göğertmek** "Kızdığı kimseye gözlerini açarak bakmak: Gözlerini niçin göğertiyorsun yine?" (Isparta) (DS III, s. 2131), **göz belirtmek (I) [göz ağartmak, göz akartmak, göz bölertmek]** "Hiddetle

ya da korkutmak için gözlerinin akını göstererek bakmak" (Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Tokat, Çorum, Samsun, Amasya, Ordu, Giresun, Sivas, Kayseri, Konya, İçel, Antalya, Muğla, Kırklareli) (DS III, s. 2176), **haval haval bakmak** "Salak salak bakmak." (Çanakkale) (DS III, s. 2308), **haylamak (I)** "10. Bakmak." (Muğla) (DS III, s. 2319), **hıdıkleme** "Ses işiten küçük çocuk, sağa sola bakmak." (Gümüşhane) (DS III: 2357), **kara kara bakmak** "Sert sert bakmak." (Samsun) (DS IV, s. 2647), **karamak (II)** "İyi görmek için dikkatle bakmak." (Konya) (DS IV, s.), **kınaçlamak** "Yan yan bakmak" (Muğla) (DS IV, s. 2806), **kıpa bakmak** "Gözünü kısarak bakmak." (Niğde, Konya, Adana) (DS IV, s. 2813), **kırnaşmak (I)** "Yüzünü çevirip bakmak." (Muğla) (DS IV, s. 2836), **kırpa bakmak** "Gözünü kısarak bakmak." (Niğde) (DS IV, s. 2836), **kıypa bakmak** "Gözü kısarak bakmak." (Niğde) (DS IV, s. 2860), **mandık mandık bakmak** "Şaşkın şaşkın, aptal aptal bakmak." (Isparta) (DS IV, s. 3121), **maramak** "1. Gözlemek, gizli olarak bakmak." (Konya) (DS IV, s. 3128), **maşkına bakmak** "Bir kimsenin görünüşüne, iş yapışına, gidişine bakmak." (Adana) (DS IV, s. 3126), **mayıl mayıl bakmak** "1. Baygın baygın bakmak. (Samsun), 2. Gözleri açarak dikkatle bakmak." (Konya) (DS IV, s. 3141), **mel mel bakmak** "1. Boş boş, aptal aptal bakmak. (Bolu, Samsun), 2. Üzgün üzgün ve sessizce bakmak." (Denizli) (DS IV, s. 3159), **muğal muğal bakmak** "Bön bön, şaşkın ve üzgün bakmak." (Isparta) (DS IV, s. 3217), **ofutmak (I)** "3. Başı kaldırıp boynu uzatarak belirli bir noktaya bakmak." (Denizli) (DS V, s. 3268), **petleşmek** "Gözlerini iri iri açarak bakmak." (Afyon) (DS V, s. 3439), **uğurlayın bakmak** "Gizlice bakmak." (Çanakkale) (DS VI, s. 4032), **ağrtmak (II)** "Hiç görmediği ve bilmediği bir çevrede yalnızlıktan ve hayretten doğma bir şaşkınlıkla dikilerek sağa sola bakınmak." (Denizli) (DS I, s. 94), **ağzını sanıtmak** "Şaşkın şaşkın iki tarafa bakınmak." (Niğde) (DS I, s. 120), **danazımak** "Sık sık etrafa bakmak, bakınmak." (Afyon) (DS II, s. 1357), **falaklanmak (II)** "Aptal aptal, alık alık bakınmak." (Isparta) (DS III, s. 1832), **hoytuklanmak** "Bakınmak: Sağa sola hoytuklanıyor." (Kayseri) (DS III, s. 2423) olarak tespit edilmiştir.

2.1.2. Görme Fiili "Gözlemek ve Gözetlemek"

Türkçe Sözlük'te *gözlemek* "1. Bir şeyin olmasını veya bir kimsenin gelmesini beklemek; intizar etmek., 2. Dikkatle bakmak; gözlemek, tarassut etmek., 3. İncelemek, araştırmak., 4. Gizlice bakmak, gözetlemek., 5. Korumak, kollamak." (Akalin vd., 2019, s. 986); *gözetlemek* ise "1. Birine veya bir şeye gizlice bakmak; dikizlemek., 2. Birinin yaptıklarını belli etmeden izlemek." (Akalin vd., 2019, s. 985) şeklinde tanımlanır. *Gözlemek* ve *gözetlemek* algı fiillerinin sözlük anlamları incelendiğinde, öznenin aktif katılımının olduğu ve eylemin bilinçli olarak gerçekleştirildiği söylenebilir. Bu fiillerin, göz sözcüğünün türetilmesiyle oluşturulduğu ve fiziksel algıya dayandığı görülür. Fiillerin fiziksel algıya dayanan "dikkatle bakmak, gözlemek, gizlice bakmak" anlamları da ayrıca tespit edilmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde *gözlemek* ve *gözetlemek* algı fiilleri **arnaklamak (I)** "Bakmak, gözlemek." (Samsun, Giresun) (DS I, s. 329), **dihenklemek** "1. Gözetlemek, gözlemek, dikkatle bakmak, takip etmek." (Afyon, Isparta, Burdur, Tokat, Eskişehir, Bolu, Çorum, Samsun, Trabzon, Yozgat, Konya) (DS II, s. 1484), **gözdemek [gözdemeyh]** "Gözlemek, beklemek." (Kars) (DS III, s. 2177), **heyiklemek** "2. Çevreyi kollamak, gözlemek." (Eskişehir, Çorum, Amasya, Tokat, Giresun, Sivas, Adana) (DS III, s. 2353), **kovanlamak** "İzlemek, gözlemek, gözetlemek." (Eskişehir, Ankara) (DS IV, s. 2940), **küymek (I)** "1. Gözlemek, beklemek." (Samsun, Ankara, Konya, Adana, Antalya) (DS IV, s. 3057), **maramak** "1. Gözlemek, gizli olarak bakmak." (Konya) (DS IV, s. 3128), **öğmek (II)** "Birisini izlemek, gözlemek." (Tokat, Sivas, Konya) (DS V, s. 3318), **ömmek** "Beklemek, gözlemek." (Denizli) (DS V, s. 3336), **yaşanlamak (I)** "2. Gizlice gözlemek, izlemek, incelemek." (İçel, Muğla) (DS VI, s. 4193), **yasımlamak** "Gözlemek." (Edirne) (DS VI, s. 4194), **taslamak (I)** "2. Gözetlemek." (Niğde, Mersin) (DS V, s. 3840), **tebitelemek** "Gözetlemek." (Malatya) (DS VI, s. 4747), **teylemek** "Gözetlemek." (Mersin, Muğla) (DS V, s. 3906), **tığlamak (I)** "2. Gözetlemek." (Antalya, Muğla) (DS V, s. 3910), **yetizlemek (I)** "Gözetmek." (Burdur, Muğla) (DS VI, s. 4260), **dehlemek** "Gizlice gözetlemek, inceleyerek bakmak." (Afyon, Burdur, Trabzon, Yozgat) (DS II, s. 1405), **kişiflemek** "Sezdirmeden birini izlemek, gözetlemek." (Malatya, Yozgat) (DS IV, s. 2886), **çavullamak** "Çevreyi dolaşarak

Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

gözetlemek." (Giresun) (DS II, s. 1096), **dinezirmek** "Gözetlemek." (Denizli) (DS II, s. 1502), **dinsiklemek** "Gözetlemek, dikkatle bakmak." (Adana) (DS II, s. 1509), **gözetdemek [gözetdemeyh]** "Gözetlemek." (Van) (DS III, s. 2181), **höyüklemek (I)** "Küçük tepeler üzerinden çevreyi seyretmek, gözetlemek." (Ordu, Sivas) (DS III, s. 2440), **önemek [önümek]** "Gözetlemek." (Sakarya, Ankara, Konya) (DS V, s. 3350), **şataflamak (II)** "Ürkek ürkek çevreyi gözetlemek." (Artvin) (DS V, s. 3754), **tenimek** "Gözetlemek." (Niğde) (DS V, s. 3882), **tırığazlamak** "1. Gizlice bakmak, gözetlemek." (Isparta) (DS V, s. 3919), **tikiz etmek** "Gizlice gözetlemek, denetlemek." (Çorum, Mersin ve köyleri) (DS V, s. 3932) olarak tespit edilmiştir.

Tespit edilen bu fiillerin *gizlice, sezdirmeden, ürkek* gibi anlam girişleri, eylemlerin istemli olarak gerçekleştiğini tanıklamaktadır. Gözlemek ve gözetlemek görme algı fiilleri *bakmak, izlemek, dikkatle bakmak, takip etmek* gibi algı fiilleriyle de açıklanmıştır.

2.2. İşitme Fiili "İşitmek"

İşitme eylemi, kulak kepeçleri tarafından yakalanan ses dalgalarının kulaklarımızın içine girmesiyle oluşan fizyolojik sürece karşılık gelir (Ibarretxe-Antuñano, 1999, s. 137). Bu süreç aynı zamanda, iletişimin de temel unsurları olan *dinleyici* ve *konusucu* kavramlarını ortaya çıkartmaktadır. Bu yönüyle işitme duyusu daha da önem kazanmaktadır.

Temel duyu fiillerinden biri olan *işitmek*, bireyin dış dünyayı algılaması ve anlamlandırılabilmesinde önemli unsurlardan biridir. Algı fiillerinin sahip olduğu çeşitlilik ve çok anlamlılık özelliği, gerçekleştirme şekli açısından bu eylemin bilinçli ve bilinçsiz olduğu üzerinde durulur. Bu durum, işitme fiillerinin anlam alanlarının genişleyebileceğine de vurgu yapan Hirik'te şu şekilde açıklanır:

"İşitme duyularını ifade eden fiiller, mental süreci tek başına başlatabilen fiilleri de ifade etmektedir. İşitmek ile ilgili fiiller ele alındığında fiillerin gerçekleşme süreleri birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Örneğin işit-, duy- tek başına kısa süreli hareketleri bildirebilmektedir. Fakat dinle-, kulak ver- gibi fiiller yapılarında ise hareketin gerçekleşmesi biraz daha uzun süreli olmaktadır. Bu durum fiillerin bilinçli-bilinçsiz gerçekleşmesine de neden olmaktadır." (2017, ss. 68-68).

Ibarretxe-Antuñano, işitme fiillerinin çokanlamlılık özelliği üzerinde durarak işitme fiillerinin *dikkatini vermek, -e uymak/denileni yapmak, bilgilendirilmek, anlamak* (1999) anlamlarını kazanabileceğini belirtir. İşitme fiillerinde görülen bu anlam genişlemeleri ve metaforik kullanımlar Türkçede de örneklenmektedir. Aslan Demir'de, Türkçede işitme fiillerinin her birinin belirli metaforik anlamlar geliştirdiği ve bu durumun da kulak organıyla oluşturulan deyimlerde (*can kulağıyla dinlemek, kulağın bende olsun (dikkatini bana ver), kulak kesilmek, kulak vermek, kulak asmamak*) (2018, s. 334) tanıklandığı ifade edilir.

Derleme Sözlüğü'nde dinlemek işitme fiilinin kullanım sıklığının en yüksek; *işitmek* fiilinin ise en düşük olduğu tespit edilmiştir. *Derleme Sözlüğü'nde işitmek* fiili **ağır almak** "Kulağı az işitmek." (Niğde) örneğinde tanıklanır. Ağızlarda temel algı fiillerinden biri olan *işitmek* fiili, kısa süreli hareketleri bildirmektedir. Bireyin fizyolojik birtakım nedenlerden ötürü işitme duyu organının işlevini yerine getirememesi de vurgulanmaktadır.

2.2.1. İşitme Fiili "Duymak"

İşitme duyu fiillerinden biri olan *duymak* fiilinin ağızlarda *hissetmek, sezmek* anlamlarıyla birlikte verilmiş olması, fiilin *biliş fiili* olarak da kullanımını ortaya koyar. Ancak burada, duyuya ait fiziksel anlamları ileten fiiller tercih edilmiştir. *Derleme Sözlüğü'nde duymak* fiili **çaldırmak (I)** "Duymak, hissetmek." (Muğla) (DS II, s. 1050), **çavmak (VII)** "Duymak." (İçel) (DS II, s. 1095), **sezinmek** "Bir işi olmadan önce duymak." (Denizli, Edirne), (DS IV, s. 3602) **varmak (II)** "2. Duymak, sezmek: Dadına yiñi vardım." (Niğde) (DS VI, s. 4094), **sezmek** "Duymak." (Artvin) (DS VI, s. 4689) olarak tespit edilmiştir. Ağızlarda doğrudan *duymak* fiiline ait fiziksel anlamı karşılayan *çavmak* ve *sezmek*

fiilleri tanınır. Bu fiiller dışında kalan *çaldırmak*, *sezinmek* ve *varmak* fiillerinin ise çok anlamlılık özelliği kazanarak *hissetmek*, *sezmek* anlamlarıyla biliş fiili özelliği de sergilediği görülmüştür.

2.2.2. İşitme Fiili "Dinlemek"

İşitme fiillerinden *dinlemek*, fiilin gerçekleşme şekli açısından farklılıklar gösterir. *Türkçe Sözlük*'te *dinlemek* "İşitmek için kulak vermek." (Akalin vd., 2019, s. 671) şeklinde açıklanır. Bu anlamı, fiilin bilinçli bir şekilde gerçekleştirildiğini düşündürür.

Derleme Sözlüğü'nde *dinlemek* fiili **ağzı ayrılmak** "Bir şeyi hayran hayran dinlemek veya seyretmek." (İçel) (DS I, s. 117), **annaklamak [anlaklamak]** "2. Bir şeyi gizlice dinlemek." (Giresun) (DS I, s. 277), **busmak** "Gizlenerek bir konuşmayı dinlemek." (Kars, Van) (DS I, s. 806), **denlemek (II)**, **dennemek (I)**, **deyemek**, **deynemek (I)**, **dihekleme**, **dihenklemek** "4. Dinlemek." (Denizli, Tokat, Eskişehir) (DS II, s. 1425), **denetlemek [değertlemek]** "2. Kulak misafiri olmak, gizlice dinlemek." (Amasya, Ankara) (DS II, s. 1422), **deylemek (I)** "Dinlemek, saymak: Ben söyledim ama, deyleyen kim." (Kırklareli) (DS II, s. 1447), **dıñırgamak [dıñırgamak, dıñlamak, dıñılmak, dıñıramak, dıñıgamak]** "Dikkatle dinlemek, gizlice dinlemek, kulak vermek." (Niğde) (DS II, s. 1464), **dignemek [dıñnemek, diğnemek, dıñnemek]** "Dinlemek." (Tokat) (DS II, s. 1483), **dindiynemek** "Konuşulanları gizlice dinlemek." (Gümüşhane) (DS II, s. 1501), **diniş vermek [dingişlemek, dink vermek, din vermek]** "Kulak kabartmak, dinlemek." (Konya, İçel) (DS II, s. 1507), **dinsimek (I)** "Etrafı dinlemek." (Isparta) (DS II, s. 1509), **haylamak (I)** "11. Dinlemek." (Kırşehir) (DS III, s. 2319), **kulaksamak** "Dinlemek, kulak vermek, önem vermek." (Isparta, Balıkesir, Edirne) (DS IV, s. 2995), **seslemek** "Dinlemek." (İzmir, Balıkesir, Çanakkale, Bursa, Çankırı, Ankara, Niğde, Adana, Kırklareli) (DS V, s. 3594), **süyülmek (II)** "Karşısındakinin sözlerini korku ve kuşkuyla, boynunu uzatarak dinlemek." (Isparta) (DS V, s. 3731), **tehlemek (I) [tallamak, teğlemek, teğnemek, teh düşmek, tehlemek, telemek (II), tenemek, tenetmek, teylemek (I), teynemek, tığlamak (I)]** "4. Gizlice dinlemek." (Balıkesir, Çanakkale, Kütahya, Eskişehir) (DS V, s. 3863), **tiyişlemek** "İki kişinin konuşmasını üçüncü kişi gizlice dinlemek." (Antalya) (DS V, s. 3944) olarak belirlenmiştir.

Dinlemek fiilinin, gerçekleştirme şekli açısından bilinçli ve süre olarak da uzun olması, diğer işitme fiillerinden farklılık ortaya koyar. *Derleme Sözlüğü*'nde doğrudan *dinlemek* fiiline ait fiziksel anlamı karşılayan *seslemek*, *denlemek*, *deylemek*, *haylamak* fiilleri belirlenmiştir. Bu fiiller dışında tespit edilen diğer fiiller *dinlemek* fiilinin nasıl gerçekleştirildiğine odaklanmakta ve adlandırılmaktadır. Burada *dinlemek* fiilinin, *gizlice*, *hayranlıkla korkuyla*, *dikkatle* gibi özellikleri belirtilir. Fiilin kazandığı bu özellikler semantik farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, *dinlemek* algı fiilini karşılayan *seslemek*, *denlemek*, *deylemek*, *haylamak* fiilleri ile semantik farklılıklar ortaya koyan diğer fiiller arasında eş/yakın anlamlılık ilişkisinin ortaya çıktığı söylenebilir.

2.2.3. İşitme Fiili "Kulak Kabartmak/Vermek"

İşitme fiili olarak *kulak kabartmak*, *kulak vermek*, eylemin süresi ve gerçekleşme şekli açısından farklılık göstermektedir. *Kulak kabartmak*, *kulak vermek* fiilleri, bilinçli ve uzun süreli bir eyleme işaret ederler. *Derleme Sözlüğü*'nde *kulak kabartmak/vermek* **kirpitmek** "Kulak kabartmak, kulaklarını dikmek: Af, ses duyunca kulaklarını kirpim." (Van) (DS IV, s. 2882), **kulak davutmak** "Kulak kabartmak, kulak vermek." (Çankırı) (DS IV, s. 2995), **kavaksınmak** "Kulak vermek, önemsemek." (İçel) (DS IV, s. 2687), **toykurmak** "2. Ürkerek kulak kabartmak." (Aydın, İzmir, Manisa, Muğla) (DS V, s. 3977), **oyurtmak** "2. Kuşkulananmak, ürkemek, kulak kabartmak." (Denizli, İçel) (DS V, s. 3307) adlandırmaları vardır. Bu adlandırmalarda, fiilin özellikle *ürkmek* ve *kuşkulananmak* fiiliyle açıklanması dikkat çekicidir. Bu fiiller, bireyin belli bir olay veya durum karşısında nispeten olumsuz bir ruh hâline bürünmesi neticesinde, bireyi bilinçli ve uzun süreli bir eyleme (*kulak kabartmak*, *kulak vermek*) yönlendirmektedir.

2.3. Koklama Fiilleri “Koklamak, Koku Almak, Kokmak, Kokutmak, Koku Yayılmak”

Doğanın en eski ve en ilkel duyusu olarak nitelendirilen *koku*, burun deliklerinden veya ağızdan koku alma boşluğuna ulaşan uçucu moleküller veya buharlar ile oluşur (Ibarretxe-Antuñano, 1999). İnsanın, kokuları algılayabilme yeteneği olmasına rağmen bu algının tanımlanması ve adlandırılması hususu karmaşık olarak görülür. Bu durumun sebebi olarak kokunun farklı duyuyla olan girift ilişkisi gösterilebilir. Koku algısının oluşumunda, moleküllerin burunla temas hâlinde olmasına dayanılarak “Genellikle algılayan kişiden uzakta bulunan bir şeyin varlığını işaret ettiği” (Viberg, 1984, s. 148) için *temassız duyu* olarak sınıflandırılır.

Koklama duyusu, dokunma ve tatma duyuları gibi *ikincil duyu*lar olarak nitelendirilir (Özkan Kurt, 2020, s. 151). İkincil olarak değerlendirilmesinde ise “İnsanın çevreyi algılamasında ve mental sürecin başlatılmasında görme, işitme ve dokunma duyusu kadar etkin değildir” (Hirik, 2017, s. 70) düşüncesi etkilidir. Viberg, sözlükselleşme açısından algı fiillerinde belirlediği hiyerarşi de koklama fiillerinin en son halkada olması, ikincil duyu olduğunu kanıtlar niteliktedir (2015). Buna göre, koklama duyu fiillerinin diğer duyu fiillerine oranla anlam genişlemelerinin ve metaforik kullanımlarının daha az olduğu söylenebilir.

Derleme Sözlüğü'nde koklama fiilleri **hoklamak** “Koklamak.” (Niğde) (DS III, s. 2395), **imsilemek** “Koklamak.” (Bayburt, Kars) (DS V, s. 2538), **isgemek** “Koklamak.” (Konya) (DS V, s. 2555), **kokulamak** “Koklamak.” (Ankara, İçel) (DS IV, s. 2907), **muş etmek** “Koklamak.” (Adana) (DS IV, s. 3225) , **nefiilenmek** “Koklamak.” (Kırşehir) (DS IV, s. 3245), **kokuşmak (I)** “Koklaşmak.” (Bolu, Kastamonu, Konya, Edirne) (DS IV, s. 2907), **ibitmek (I)** “Kokutmak.” (Sivas) (DS V, s. 2504), **pamuklanmak** “1. Ekşimek, kokmak.” (Tokat) (DS V, s. 3390) , **pansımak** “Yiyecekler bayatlamak, bozulup kokmak.” (Kayseri) (DS V, s. 3394), **porsumak (III)** “Ekşimek, kokmak: Dünkü aşın hepsi porsumuş.” (Eskişehir, Mardin) (DS V, s. 3472), **sunamak** “Kötü, etkin koku yayılmak, pis kokmak.” (Trabzon) (DS V, s. 3698), **tapsımak** “Bayatlamak, kokmak, bozulmak.” (Afyon, Eskişehir, Mardin, Kayseri) (DS V, s. 3830), **tımsıkmak (II)** “Ekşimek, kokmak.” (Afyon) (DS V, s. 3916) , **tırşımak [tırta olmak]** “Ekşimek, kokmak: Tenceredeki yoğurt tırşımış.” (Isparta) (DS V, s. 3926) , **tıs tıs kokmak** “Kötü kokmak.” (Samsun) (DS V, s. 3929), **tütmek (III)** “İyi ya da kötü kokmak.” (Bolu, Amasya, Niğde, Konya, İçel, Antalya) (DS V, s. 4017), **ulmak [ulumak]** “1. Çürümek, ezilmek, kokmak.” (Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Manisa, Kilis, Gaziantep, Mersin, Hatay, Sivas, Yozgat, Nevşehir, Kayseri, Niğde, Adana, İçel) (DS V, s. 4036), **yersimek** “Tahıl, nemlenerek, topraksı topraksı kokmak.” (Sivas, Kayseri) (DS VI, s. 4256), **yiğirmek** “Leş gibi kokmak.” (Mersin, İçel) (DS VI, s. 4278), **yirsimek** “Un ya da buğday, topraksı topraksı kokmak.” (Niğde) (DS VI, s. 4282), **yiymek [yiyimek]** “Kokmak, çürümek.” (Isparta, Burdur, Samsun, Yozgat, Niğde, Konya) (DS VI, s. 4287), **sasımak** “Bozulan yemek kötü kokmak.” (Malatya, Yozgat, Kayseri, Gaziantep, İçel) (DS V, s. 4675), **türül türül tütmek [türüm türüm tütmek]** “2. Hoş kokmak.” (Isparta) (DS V, s. 4780), **yiğitmek** “Kokutmak.” (Niğde) (DS V, s. 4279), **sepitmek** “Kötü koku salmak, kokutmak” (Gümüşhane) (DS VI, s. 4685), **çavmak (III) [cavmak (II)]** “1. Koku yayılmak.” (Isparta, İzmir, İstanbul, Yozgat, Niğde, Konya, İçel, Muğla) (DS II, s. 1095), **efillenmek** “Koku yayılmak.” (Afyon) (DS III, s. 1669), **kohutmaq (I)** “Fena koku yaymak.” (Yozgat) (DS IV, s. 2905), **sunamak** “Kötü, etkin koku yayılmak, pis kokmak.” (Trabzon) (DS V, s. 3698) olarak tespit edilmiştir.

Koklama fiilleri *Derleme Sözlüğü'nde kok-* fiilinin türevleri olarak *kokuşmak, kokutmak, koklaşmak* şeklinde karşımıza çıkar. Ağızlarında koklama duyu fiiliyle ilgili adlandırmaların, kokunun niteliği ve etkisi gibi özelliklere bağlı olarak ortaya çıktığı belirlenmiştir. Bunlar, kokunun yayılımı ve niteliği (genellikle kötü, iyi, etkin, pis, topraksı vb.) gibi hususları bildirmektedir. *Derleme Sözlüğü'nde* tespit edilen koklama fiillerinin, yemek kültürüyle olan yakın ilişkisinden dolayı *çürümek, ekşimek, bayatlamak, bozulmak* gibi fiillerle birlikte kullanımı dikkat çekmiştir. Kokma eyleminin gerçekleşebilmesi için de bir besinin veya ürünün *çürüme, ekşime, bayatlama, bozulma* gibi işaretler taşıması gerekmektedir.

2.4. Dokunma Fiili “Dokunmak”

Dokunma duyu fiilleri, deriye basınç sonucunda ortaya çıkan fiilleri karşılamaktadır. *Türkçe Sözlük*'te *dokunmak* fiili şu şekilde verilir:

"1. Nesnelerin sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık vb. niteliklerini derinin altındaki sinir uçları aracılığıyla duymak; yordamlamak, temas etmek. 2. Birbirine veya bir şeye hafifçe değmek; ilmek (III)., 3. El sürmek, el sürüp arıştırmak., 4. Alıp kullanmak, el sürmek., 5. Sağlığını bozmak, rahatsızlanmasına sebep olmak, yaramamak.,6. İnsanın içine işlemek, duygulandırmak, etkilemek., 7. Değirmek., 8. Onur, anlayış vb. ile uyumsuz bir durum ortaya çıkmak., 9. Tedirgin etmek, rahatsız etmek; batmak." (Akalin vd., 2019, s. 695).

Clifford, dokunma duyusunun ortaya çıkışını, "Basınç duyumu, deriye dokunulunca ortaya çıkar. Duyuma yol açan derinin aşağı doğru çökmesidir. Derinin aşağı doğru çökmesi durumunda, bazı hallerde alıcı olarak çalışan ve keseli bitim organları denen özel yapılar faaliyet gösterir" (2006, s. 261) diyerek açıklar. Dokunma duyusunda, "Esas olan deriye temastır ve bu temas sonucunda derinin aşağı doğru çökmesi" (Ayan ve Türkdil, 2015, ss. 99-100) durumu vurgulanır. Dokunma duyusu, diğer algıların yetersiz kaldığı durumlarda belirleyici ve yönlendirici olabilir. Bu algı fiilleri, fiillerin niteliğine bağlı olarak *doğrudan temas bildiren fiillerin yanında olumlu, olumsuz, şefkat ve sevgi bildiren fiilleri* de içerebilmektedir.

Yıldız'da (2016) dokunma fiilleri, temas bildiren fiiller başlığı altında ele alınmakta ve *temas etmek, ellemek, değmek* anahtar kelimeleriyle birlikte verilmektedir. Ibarretxe-Antuñano, İngilizcede "derinden etkilendim" veya "dokunaklı sözler" gibi ifadeleri tanımlayarak dokunma duyusunun çoğu zaman duygularla bağdaştırıldığını (1999, s. 68) belirtir. Dokunma algı fiillerinin anlam alanları incelendiğinde, duygular dışında farklı anlam alanlarıyla da ilişki kurdukları görülmektedir. Kurath, bu ilişkinin "Kinestetik, içgüdüsel ve dokunsal algıların işitme ve özellikle görme algılarından nispeten daha güçlü bir tonu olduğunu, tat-koku algılarının ise orta bir konumda olduğunu" (1921, s. 39) belirtmiştir. Bu bağlamda, dokunma duyusunun birçok algısal faaliyetin başlatıcısı olduğu, bu sebeple dilde yaygın bir kullanım sergilediği ve çok anlamlılık özelliği kazandığı söylenebilir. Dokunma algı fiilleri, Türkiye Türkçesinde iki farklı durum dikkate alınarak örneklendirilir. "Temel dokunma duyu fiilleri dokun-, değ-, elle- fiilleridir. Bunların dışında dokunma duyusunu harekete geçiren fiiller elbette ki mevcuttur. Örneğin, tut-, tutun-, sür-, yakala-ov-,öp-, kucakla-, vur-, sık- vb. gibi fiillerde de dokunma duyusu harekete geçmektedir" (Hirik, 2017, s. 69).

Derleme Sözlüğü'nde *dokunmak, değmek, kucaklaşmak, sarılmak, yoklamak, okşamak* dokunma duyu fiilleri belirlenmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde *dokunmak* fiilleri **coruklamak (III)** "Şaka olarak birisinin kalçasına dokunmak." (Kayseri) (DS II, s. 1003), **çentmek [çertmek]** "Üfürükçüler bir hasta üzerine okuyarak bıçakla dokunmak." (Isparta, Burdur, İzmir, Niğde, Konya) (DS II, s. 1140), **dâmek** "Dokunmak, deymek." (Tokat) (DS II, s. 1352), **debertlemek** "1. Ellemek, dokunmak." (Zonguldak) (DS II, s. 1393), **demek (III)** "Değmek, dokunmak." (Ankara, Muğla) (DS II, s. 1416), **dilmek** "Dokunmak." (Kerkük) (DS II, s. 1497), **dokaşmak** "Dokunmak, rahatsız etmek, ellemek." (İçel) (DS II, s. 1540), **ebelemek (III)** "Dürtmek, dokunmak." (Gümüşhane) (DS III, s. 1653), **ellemeq** "Eline almak, dokunmak." (Kerkük) (DS III, s. 1721), **elleşmek (I) [elleşmeg]** "4. Dokunmak." (Isparta, izmir, Balıkesir, Kocaeli, Bolu, Ordu, Gaziantep, Hatay, Şanlıurfa, Konya, Osmaniye, Adana) (DS III, s. 1722), **ilinmek (I)** "1. Dokunmak, değmek." (Tokat, Giresun, Edirne) (DS IV, s. 2527), **ilmek (I)** "Dokunmak, ilişmek." (Denizli) (DS IV, s. 2533), **sığazlamak [sığaşlamak, sığatlamağ, sıvazlamak, siyahlamak]** "1.Elle dokunmak, okşamak." (Isparta, Denizli, Balıkesir, İçel) (DS V, s. 3604), **sunmak** "Yemeğe elini uzatmak, dokunmak." (Burdur, Niğde) (DS V, s. 3699), **sünlemek** "Çekinerek uzanmak, dokunmak." (Kayseri) (DS VI, s. 4714), **takanmak** "Dokunmak." (Kayseri) (DS VI, s. 4735), **tiymek** "Dokunmak, ellemek." (Tokat) (DS VI, s. 4767), **yepmek** "1. Elle dokunmak." (Afyon) (DS VI, s. 4251) şeklindedir.

Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

Derleme Sözlüğü'nde dokunmak fiiline ait doğrudan fiziksel anlamı karşılayan *elleşmek, takanmak* fiilleri belirlenmiştir. Bu fiiller dışında tespit edilen diğer fiiller, *dokunmak* fiilinin uyandırdığı etki ve nasıl gerçekleştiği üzerinden adlandırılmıştır. *Dokunmak* fiilinin, *elle, şaka yoluyla, bıçakla, çekinerek* gerçekleştiği belirtilir. Dokunma fiilleri temas bildirmesinin yanında, bu temasla birlikte bireyde *olumlu, olumsuz, şefkat ve sevgi* gibi birtakım duygular da gelişebilmektedir. Ağızlarda, bireylerde rahatsız edici teması bildiren olumsuz *dokunmak* duyu fiilleri **kırıklamak** "El ya da parmağıyla birinin kalçasına dokunmak." (Çorum), **coruklamak (III)** "Şaka olarak birisinin kalçasına dokunmak." (Kayseri) olarak belirlenmiştir.

2.4.1. Dokunma Fiili "Değmek"

Türkçe Sözlük'te değmek "1. Aralık kalmayınca kadar birbirine yaklaşarak dokunmak., 2. Ulaşmak, erişmek., 3. İstenilen yere düşmek; rast gelmek, isabet etmek." (Akalın vd., 2019, s. 612) olarak açıklanır.

Ağızlarda *değmek* fiili, temel dokunma fiili olarak sıralanmasının yanı sıra *karişmak, rastlamak* gibi anlamları da karşılar. Olumsuz dokunma fiili olarak *değmek kerkinmek [kerkenmek, kerkmek]* "1. Sapık amaçla birisinin arkasına değmek, sürtünmek." örnekleminde görülür.

Derleme Sözlüğü'nde değmek dokunma fiilleri olarak **bulanmak** "1. Karişmak, değmek." (İçel) (DS I, s. 786), **demek (III)** "Değmek, dokunmak." (Ankara, Muğla) (DS II, s. 1416), **ilinmek (I)** "1. Dokunmak, değmek." (Tokat, Giresun) (DS IV, s. 2527), **ilmek (I) [ilişmek (II), ilme (V), ilmeğ]** "1. Dokunmak, değmek, rastlamak: Bir taş attım adamın kafasına ildi." (Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Düzce, Bolu, Zonguldak, Sinop, Tokat, Giresun, Konya, Muğla) (DS IV, s. 2533), **kerkinmek [kerkenmek, kerkmek]** "1. Sapık amaçla birisinin arkasına değmek, sürtünmek." (Isparta, Kastamonu, Amasya, Artvin, Yozgat, Kayseri, Niğde, Konya, Adana, Mersin, İçel) (DS IV, s. 2756), **temek (II)** "Dokunmak, değmek: Ali başıma tedi." (Muğla) (DS V, s. 3876), **toğunmak** "Değmek, dokunmak." (Kars) (DS V, s. 3948), **sürçmek (IV)** "Değmek." (İzmir) (DS V, s. 3719) tespit edilmiştir.

2.4.2. Dokunma Fiili "Kucaklaşmak"

Türkçe Sözlük'te kucaklamak "1. Kollarla sarıp göğüs üzerine bastırmak; kuçmak, sarmak., 2. Kucağına almak, kucağında taşımak., 3. İçine almak veya çepeçevre sarmak, kuşatmak." ve *kucaklaşmak* ise "Birbirini kucaklamak; kuçuşmak." (Akalın vd., 2019, s. 1515) şeklindedir. *Kucaklamak* ve *kucaklaşmak* dokunma fiilleri, fiilin gerçekleşme şekli üzerinden kavramlaştırılmıştır. Ağızlarda *kucaklaşmak* dokunma fiili *kucaklamak, sarılmak, sarmaşmak, sevmek* fiilleriyle açıklanmıştır.

Derleme Sözlüğü'nde kucaklaşmak dokunma fiilleri olarak **abeşivermek** "Sarmaşmak, kucaklaşmak: Haydi kardeşim abeşiver." (Denizli) (DS I, s. 18), **gavragucaq olmak** "Kucaklaşmak." (Gümüşhane) (DS III, s. 1939), **kavşırmak** "2. İki eli birleştirerek tutmak, kucaklamak." (Isparta, Manisa, Konya, İçel) (DS IV, s. 2693), **koçmak [kocmak, koçuşmak, kucmak, kucuklamak]** "1. Kucaklamak, kucaklaşmak, sarılmak." (Çanakkale, Çorum, Şanlıurfa, Gaziantep, Mardin) (DS IV, s. 2896), **şeddimek** "Sevmek, kucaklamak." (İğdır, Kars) (DS V, s. 3758), **sağmak (III)** "2. Bir şeyi kucaklayarak yukarı çıkarmak." (Çankırı) (DS V, s. 3516), **sarmaşmak** "2. Kucaklaşmak." (Denizli, Aydın, Muğla) (DS V, s. 3549) belirlenmiştir.

2.4.3. Dokunma Fiili "Sarılmak"

Türkçe Sözlük'te sarılmak fiili "1. Sarma işi yapılmak., 2. Bir şeyin üzerine bir veya birkaç kez dolanmak., 3. Kollarını dolayarak kucaklamak., 4. Bütün gücü ile ele almak., 5. Hemen yapmaya koyulmak, girişmek., 6. Büyük bir istekle kendini vermek, benimsemek." (Akalın vd., 2019, s. 2037) şeklinde tanımlanır. *Sarılmak* temel dokunma duyu fiili olarak belirtilmese de bilinçli olarak gerçekleşen bu eylemin dokunma duyusunu harekete geçirdiği ifade edilebilir (Hirik, 2017).

Derleme Sözlüğü'nde sarılmak dokunma fiilleri olarak **abrışmak** "1. Arkasına sarılmak, sırnaşmak, çocukça asılıp direnmek." (Isparta, Konya) (DS I, s. 31), **arbaşmak** "Sarılmak." (Muğla) (DS I, s. 301),

aslım aslım olmak "Asılmak, sarılmak." (Amasya) (DS II, s. 345), **dalanmak (III)** "Bir şey bulaşmış hale gelmek, sarılmak: Dikene dalandım." (Elbistan) (DS II, s. 1337), **ele dolamak** "Sıkıca sarılmak: Eline doladı gayrı. Bu işi başa çıkarır." (Niğde) (DS III, s. 1709), **kerkinmek [kerkenmek, kerkmek]** "3. Sarmak, sarılmak." (Eskişehir) (DS IV, s. 2756), **kıvrasmak** "Helezon şeklinde birbirine sarılmak: İki yılan birbirine kıvrasmışlardı." (Denizli, Manisa, İçel) (DS IV, s. 2854), **koçmak [kocmak, koçuşmak, kucmak, kucuklamak]** "1. Kucaklamak, kucaklaşmak, sarılmak." (Çorum, Çanakkale, Urfa, Gaziantep, Mardin) (DS IV, s. 2896), **örülmek (III)** "Sarılmak, yapışmak: Kedi inciğine örüldü." (Niğde) (DS V, s. 3355), **örüm sarım olmak** "Sımsıkı sarılmak." (Niğde) (DS V, s. 3356), **sarlanmak (I)** "1. Sarılmak, sıkıca bağlanmak." (İçel) (DS VI, s. 4674) tespit edilmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde tespit edilen *sarılmak* dokunma algı fiilleri, fiille aynı kavram alanı içerisinde yer alan *kucaklamak*, *kucaklaşmak*, *sarmak* fiilleriyle açıklanmıştır.

2.4.4. Dokunma Fiilleri "Yoklamak ve Okşamak"

Dokunma algı fiilleri içerisinde zikredilen *yoklamak* ve *okşamak* fiilleri, fiziksel duyuya dayalı temel anlamları karşılama alanının yanı sıra kullanım alanı ve sıklığına bağlı olarak çok anlamlı hâle gelebilmektedir. *Türkçe Sözlük*'te *yoklamak* "1. Dokunarak incelemek; yordamlamak., 2. Bakmak, gözden geçirmek, kontrol etmek., 3. Durum, bilgi, niyet vb.ni belirlemeye veya anlamaya çalışmak., 4. Ziyaret veya sağlığını sormak amacıyla birine gitmek., 5. Ara sıra etkisini göstermek., 6. Aramak, araştırmak., 7. mecaz Bir şeyi tasarlamak, ölçmek; şakulleme." (Akalin vd., 2019, s. 2600); *okşamak* ise 1. Sevgi, şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya ona hafifçe vurmak; sevmek, sıvazlamak., 2. Hafifçe dokunmak., 3. mecaz Hafifçe dövmek., 4. mecaz Hoşnut etmek., 5. Benzemek, andırmak, hatırlatmak." (Akalin vd., 2019, s. 1792) olarak tanımlanır. Fiziksel temasla gerçekleştiğini belirten bu fiillerin, temel anlamda olumlu, istemli ve şefkat bildirdikleri görülmektedir.

Derleme Sözlüğü'nde *yoklamak* ve *okşamak* dokunma fiilleri olarak **acımak** "Sevmek, okşamak." (Kırklareli) (DS I, s. 50), **çallamak (I) [callamak]** "1. Görmeden el yordamıyla aramak, yoklamak." (Burdur, Muğla) (DS II, s. 1058), **çalıklamak** "Karanlıkta etrafı yoklamak." (Bolu) (DS II, s. 1055), **elmeklemek** "El ile yoklamak." (Ordu, Giresun, Kayseri) (DS III, s. 1726), **hoşamadiya tutmak** "2. Okşamak." (Bayburt, Kars) (DS III, s. 2416), **karımak (II)** "Yoklamak." (İstanbul) (DS IV, s. 2663), **kurdalamak [kurdamak -2]** "Karıştırmak, dokunmak, yoklamak." (Isparta, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Rize, Hatay, Niğde, Konya, Adana, Mersin, Kıbrıs) (DS IV, s. 3007), **kesmek (IV)** "Birisinin yanağını okşamak." (Bursa) (DS IV, s. 2768), **lepelemek** "Okşamak." (Muğla) (DS IV, s. 3074), **papalamak** "Elle yoklamak." (Kırklareli) (DS V, s. 3395), **tartalamak [tartılamak (II)]** "Ağırlığını elle tartmak, yoklamak." (Bolu) (DS V, s. 3837), **papıhlamah** "Çocuğu okşamak." (Sivas) (DS V, s. 3395), **sığamak (II)** "Okşamak." (Hatay, Ankara, Erzincan) (DS V, s. 3604), **şığallamah (I)** "Okşamak." (Bayburt, Kars) (DS V, s. 3768), **şivemek** "Okşamak." (Tokat, Amasya, Kayseri) (DS V, s. 3790), **tapşalamak, taptamak (I), tapuklamak, tapulamak, tıpışlamak** "1. Birini beğenerek arkasını okşamak." (Çorum, Sivas, Mersin) (DS V, s. 3826), **oğşemek** "1. Okşamak." (Burdur) (DS V, s. 3271), **oşğamak** "Okşamak." (Gümüşhane) (DS V, s. 3294) tespit edilmiştir.

Bu fiiller, *okşamak* ve *yoklamak* dokunma algı fiilinin gerçekleşme biçimi, aracı ve fiilin uygulandığı bireyin yaşı gibi özellikler açısından adlandırılmıştır. Bu semantik farklılıklara sahip fiiller ile temel anlamı *okşamak* ve *yoklamak* olan fiiller arasında eş/yakın anlamlılık ilişkisinin ortaya çıktığı söylenebilir. Fiziksel temasla gerçekleşen *okşamak* fiili, temel anlamda genellikle olumlu, istemli, şefkat bildirmektedir ve bu durum **tapşalamak, taptamak (I), tapuklamak, tapulamak, tıpışlamak** "1. Birini beğenerek arkasını okşamak.", **kesmek (IV)** "Birisinin yanağını okşamak.", **papıhlamah** "Çocuğu okşamak." fiillerinin anlam girişlerinde de tanıklanmıştır.

2.5. Tat Alma Fiilleri "Tatmak, Tadına Bakmak, Tat Almak, Yutmak"

Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

Beş duyardan biri olan *tat alma* duyusu, vücuttaki dil ve ağız başta olmak üzere diğer organlar vasıtasıyla gerçekleşen bir eylemdir. Bu eylemin gerçekleşmesi ve dile yansımaları Kamçibekova Abdireim şu şekilde açıklar:

“Genellikle yenilen veya içilen maddelerin ağızımıza alınmasıyla dil ve ağız yüzeyindeki tat duyumu hücreleri harekete geçmektedir ve bu hücreler bünyemizdeki sinir akımlarına katılarak algılanan bilgileri beyne iletmektedir. Tat duyumu alanında gerçekleşen bu algılama türünün dil bilimsel ifadelerini tat alma duyu fiilleri oluşturmaktadır.” (2013, s. 9).

Tatmak duyusunda, fiziksel bir temasla ağza alınan besinlerin kokusu alınır, tadı ve kokusuyla ilgili çıkarımlar yapılır (Karahasanoğlu, 2022, s. 14). Bu bağlamda, dokunma ve koku alma duyularıyla çok yakın ilişki içerisinde olan tat alma, bu özelliğiyle ikincil duylardan biri olarak nitelenmektedir (Hirik, 2017). Alan yazınında tat alma fiilleri *tat-*, *tadına bak-* (Kuliev, 1998), *taste*, *savour* (Ibarretxe-Antuñano, 1999), *taste* (Viberg, 2001), *verbs of ingesting* (yutma fiilleri) (Levin, 1993) olarak ele alınmıştır. Tat alma fiillerinin ne olduğu hususunda birtakım belirsizlikler vardır. Temelde tat alma fiilleri olarak genellikle *tat-*, *tat al-*, *tadına bak-*, *yut-* fiilleri verilmektedir. Ancak bu fiiller dışında bazı araştırmalarda *yemek*, *içmek*, *beslenmek* vb. tat alma algı fiillerinin varlığı da belirtilir. Bu fiillerin tat alma algı fiilleri içerisinde değerlendirilmesini Kamçibekova Abdireim şu şekilde açıklar:

“Görsel ve işitsel duyu fiillerinden farklı olarak, genellikle isteğe bağlı gerçekleşen ve aktif bir hareketlilik içeren fiillerdir. Ayrıca tat alma duyusunun uyarıcılarının ve uyarılanlarının, farklı bir deyişle, eriyen cisimlerle, dil ve ağız yüzeyindeki hücrelerinin kesiştiği noktanın bünyemizde olması, tat duyu fiillerindeki temaslılığın fiziksel olduğunu göstermektedir” (2013, s.11).

Hirik, Türkiye Türkçesinde *tat-*, *tadına bak-* fiilleri yanında *ye-*, *iç-*, *yut-* gibi fiillerin de bu kategoride olduğunu “Hareket içeren fiiller arasında yer alan *ye-*, *iç-* ve *yut-* fiilleri her ne kadar dokunma, koku alma duyularıyla da ilgili bulunsa, insan için temel duylardan tat alma duyuları içerisinde değildir. Keza *ye-*, *iç-* ve *yut-* fiillerini gerçekleştiren insanın tat almaması düşünülemez.” (2017, s. 69) şeklinde yorumlar. Buradan hareketle çalışmada, temel tat alma algı fiilleri olan *tat-*, *tat al-*, *tadına bak-*, *yut-* belirlenmiştir.

Türkçe Sözlük'te *tatmak* “1. Dil yardımıyla bir şeyin tadının nasıl olduğunu anlamak., 2. Bir şeyden az miktarda yemek veya içmek., 3. Bir şeyi duymak, hissetmek.,4. Bir şeyi olumlu veya olumsuz bütün nitelikleriyle yaşamak veya bir şeye tutulmak, uğramak.” (Akalin vd., 2019, s. 2286) şeklinde tanımlanır.

Derleme Sözlüğü'nde *tatmak* algı fiilleri **banmah**, **bannaklamak**, **billiqlamaq** “Yemeği kıyısından azıcık yemek, tatmak, parmak batırmak, parmakla karıştırmak, artıklamak.” (Sivas, Malatya, Ankara, Niğde, Konya, İçel) (DS I, s. 522), **dadmak** “Tatmak.” (Denizli) (DS II, s. 1320), **ağıza gomak** Yemek, tatmak. (Afyon) (DS VI, s. 4410), **banmak** “2. Tatmak, yemeğe başlamak.” (Manisa) (DS VI, s. 4445), **şebilemek** “Tadına bakmak.” (Elbistan) (DS V, s. 3758), **corkuldatmak** “Tadını çıkarmak.” (Giresun) (DS II, s. 1001), **cücutmek** “Tadını çıkarmak.” (İstanbul, Samsun) (DS II, s. 1024), **dadaklamak** “Yemeğin üstünden yemek, tadına bakmak.” (Denizli, Eskişehir) (DS II, s. 1318), **içüktürmek** “Bir şeyin tadına varmak.” (Amasya) (DS IV, s. 2508), **yavansamak** “Tadını alamamak.” (Isparta) (DS VI, s. 4205), **yörenmek (IV)** “Yemeğin tadına bakmak.” (Konya) (DS VI, s. 4311), **culuz etmek** “Yutmak.” (Ordu) (DS II, s. 1014), **curkutmak** “Yutmak.” (Burdur, Niğde) (DS II, s. 1018), **hampurlamak** “2. Yutmak.” (Bursa) (DS III, s. 2269), **lum aşırmaq** “Çiğnemedi yutmak.” (İçel) (DS IV, s. 3094), **ümürmek** “Yemek, yutmak.” (Niğde) (DS VI, s. 4067), **udmaq (I)** “Yutmak.” (İğdır, Kars) (DS VI, s. 4783) olarak belirlenmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009) temel alınarak algı fiilleri taranmış ve elde edilen veriler tasnif edilip incelenmiştir. Beş duyu organı temelinde gerçekleştirilen bu tasnifte, algı fiilleri *görmek* (bakmak), *işitmek* (duymak, dinlemek, kulak kabarmak/vermek), *koklamak*, *dokunmak* (ellemek, değmek, kucaklaşmak, sarılmak), *tatmak* (tatmak, tat almak, tadına

bakmak, yutmak) ana başlıkları ve bu başlıklara ait alt başlıklar altında değerlendirilmiştir. *Derleme Sözlüğü*'nde bu fiillerin kullanım biçimleri ve sıklıkları belirlenmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde toplamda 236 algı fiiline ulaşılmıştır. Algı fiillerinin kullanım sıklıkları görmek (13), bakmak (56), gözlemek ve gözetlemek (28), işitmek (1), duymak (5), dinlemek (17), kulak kabartmak/vermek (5), koklamak (30), dokunmak (18), değmek (9), kucaklaşmak (7), sarılmak (11), yoklamak ve okşamak (19), tatmak (17) olarak tespit edilmiştir. Bu veriler Tablo 1'de şu şekilde sunulmuştur:

Tablo 1 – Derleme Sözlüğü'nde algı fiillerinin alt başlıklarına göre istatistiksel verileri			
	Algı fiilleri	Kullanım sıklıkları	Yüzdeleri
1.	Görmek	13	5
2.	Bakmak	56	24
3.	Gözlemek ve Gözetlemek	28	12
4.	İşitmek	1	0
5.	Duymak	5	2
6.	Dinlemek	17	7
7.	Kulak Kabartmak/Vermek	5	2
8.	Koklamak	30	13
9.	Dokunmak	18	8
10.	Değmek	9	4
11.	Kucaklaşmak	7	3
12.	Sarılmak	11	5
13.	Yoklamak ve Okşamak	19	8
14.	Tatmak, Tat almak, Tadına bakmak, Yutmak	17	7
TOPLAM		236	100

Temel algı fiillerinin kullanım sıklığı ise GÖRMEK (97), İŞİTMEK (28), KOKLAMAK (30), DOKUNMAK (64), TATMAK (17) şeklindedir. Bunlara ait veriler Tablo 2'de sunulmuştur:

Tablo 2 – Derleme Sözlüğü'nde temel algı fiillerinin istatistiksel verileri			
	Algı fiilleri	Kullanım sıklıkları	Yüzdeleri
1.	GÖRMEK	97	41
2.	İŞİTMEK	28	12
3.	KOKLAMAK	30	13
4.	DOKUNMAK	64	27
5.	TATMAK	17	7
TOPLAM		236	100

Derleme Sözlüğü'ndeki algı fiillerinin kullanım sıklığı dikkate alındığında, *görme* algı fiillerinin en sık kullanılan fiiller olduğu tespit edilmiştir. En az kullanıma sahip fiillerin ise *işitme fiilleri* olduğu

Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

belirlenmiştir. Ağızlarda algı fiillerinin sıklık hiyerarşisinin ise *görmek*> *dokunmak*> *koklamak*> *işitmek*> *tatmak* şeklinde olduğu görülmektedir.

İnsanın dış dünyayı algılaması ve anlamlandırmasında en temel yetilerden biri olan *görme*yle ilgili fiillerin kullanım sıklığının yüksek olması şaşırtıcı değildir. *Derleme Sözlüğü*'nde *görme algı fiillerinin* kullanım sıklığının yüksek olması, bu duyunun insan için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ağızlarda *görme algı fiillerinin* kullanım sıklığı yanında çeşitli semantik ilişkiler (eş/yakın anlamlılık, çok anlamlılık) de belirlenmiştir. Tespit edilen temel algı fiillerinden biri olan *görme algı fiilleri* *görmek*, *bakmak* 'bilinçsiz'; *gözlemek* ve *gözetlemek* ise 'bilinçli' duyu fiilleri olarak belirlenmiştir.

Dokunma duygusu fiillerinde, doğrudan temas bildiren fiiller yanında *olumlu*, *olumsuz*, *şefkat* ve *sevgi bildiren fiiller* de vardır. Ağızlarda *dokunmak* duyu fiilleri, bireyi rahatsız edici teması bildiren **kırıklamak** "El ya da parmağıyla birinin kalçasına dokunmak." (Çorum) olumsuz fiiliyle tanınlanır. Algılama sürecinde etkili olan dokunma duygusuyla ilgili fiiller, *dokunmak* (18), *değmek* (9), *kucaklaşmak* (7), *sarılmak* (11), *yoklamak* ve *okşamak* (19) şeklinde sıralanmaktadır.

Koklama algı fiillerinin diğer algı fiillerine oranla anlam genişlemelerinin ve metaforik kullanımların daha az olduğu düşünülmektedir. Ağızlarda *koklama duyu fiiliyle* ilgili adlandırmaların kokunun niteliği ve etkisi gibi özelliklere bağlı olarak ortaya çıktığı belirlenmiştir. Buna göre toplamda (30) fiil tespit edilmiş ve bu fiiller *kokmak*, *kokuşmak*, *kokutmak*, *koklaşmak* şeklindedir.

İşitme algı fiillerinin, temelde etrafımızdaki sesleri algılayıp anlamlandırma sürecinde etkili olmalarına rağmen derlemde sayıca az oluşları dikkat çekicidir. Ağızlarda *işitme algı fiillerinin* *işitmek*, *dinlemek*, *kulak kabartmak* *vermek* fiillerinden oluştuğu tespit edilmiştir.

Çalışmada, algı fiillerinin sıklık hiyerarşisinde *tat alma algı fiillerinin* son sırada yer alması dikkat çekicidir. Tat alma algı fiillerinin sayısının az oluşu, fiziksel duyuyla bağlantılı anlamlarla sınırlandırılmasının etkili olduğu ifade edilebilir.

Türkiye Türkçesi Ağızlarının söz varlığını tanımlayan önemli eserlerden biri olan *Derleme Sözlüğü*'nde algı fiillerinin incelendiği bu çalışmada, Türk toplumun zihin dünyası, kavramlaştırmada etkin olan duyu organları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan fiillerin çeşitliliği ortaya konulmuştur.

Extended Summary

Mental verbs and their types, one of the research topics in cognitive linguistics, have attracted the attention of researchers in recent years. In mental verbs, a different process occurs from the general verb classifications of action, state, and movement verbs. These verbs are mostly unobservable, but in some cases, they are defined as 'mental state verbs' that allow inferences to be made about what is thought or felt because of various reflections of mental or emotional activities on bodily movements.

Perception is important in the stages of realisation of these mental processes. Perception is the human mind's recognition and identification of objects through various stimuli such as sound, smell, and light, and the subsequent interpretation of these objects in various ways. Perception is defined as the completion of a process that begins physically and is completed mentally, and the emergence of perceptual verbs is associated with this process.

Purpose and Significance

Perceptual verbs, which are evaluated within mental verbs in the literature, attract attention because they are the primary factor in the mental processing process. In the perception process, which begins through the five senses that can be classified as sight, hearing, taste, touch, and smell, various feedback is provided within the context. This study aims to identify perception verbs in dialects, which are one of the important sources of Turkish vocabulary, and to determine their

characteristics. The research is significant in terms of presenting the diversity of sensory organs and verbs actively used by Turkish society in conceptualisation. This classification based on the five sensory organs will also determine the usage patterns and frequencies of perception verbs.

Scope and Limitations

In this study, perception verbs were examined based on the work titled *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009). In line with the volume of data emerging from the study, perception verbs in the *Derleme Sözlüğü* were determined as GÖRMEK- (to see), DUYMAK- (to listen), KOKLAMAK (to smell), DOKUNMAK (to touch), TATMAK (to taste). The data obtained has been evaluated accordingly.

Method

In this study, data related to the subject were obtained by reviewing the *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009). In classifying the identified perception verbs, classification attempts in the literature were examined, and a generally accepted classification was based on the five senses: seeing, hearing, touching, tasting, and smelling. Depending on the nature of the linguistic data, subheadings were created within these five headings.

The source of the study, the *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, was examined using content analysis, one of the qualitative research designs. In this examination, perception verbs were grouped according to their conceptual fields, and the meanings of verbs defined as superordinate terms in standard language were provided. Information was also provided on the usage, characteristics, and semantic relationships of the words. However, the polysemy of the words and the semantic expansions that emerged in their semantic fields were excluded from the study.

Results and Conclusion

In this study, perception verbs were examined based on *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (2009), and the data obtained were classified and analysed.

A total of 236 perception verbs were identified in the *Derleme Sözlüğü*. The frequency of use of perception verbs was determined as seeing (13), looking (56), to observe and watch over (28), hearing (1), to perceive (5), listening (17), pricking up one's ears/listening intently (5), smelling (30), touching (18), touching (9), hugging (7), embrace (11), feel and stroke (19), and taste (17).

The frequency of perception verbs is as follows: SEE (97), HEAR (28), SMELL (30), TOUCH (64), TASTE (17). Considering the frequency of perception verbs in the Compilation Dictionary, it has been determined that visual perception verbs are the most frequently used verbs. Hearing verbs have been determined to be the least frequently used verbs. The frequency hierarchy of perception verbs in speech is seen to be as follows: seeing > touching > smelling > hearing > tasting.

It is not surprising that verbs related to vision, one of the most fundamental abilities in perceiving and understanding the outside world, are used frequently. The high frequency of vision perception verbs in the *Derleme Sözlüğü* demonstrates how important this sense is for humans. In addition to the frequency of use of visual perception verbs, various semantic relationships (synonymy/close meaning, polysemy) have also been identified. Among the basic perception verbs identified, the visual perception verbs *görmek* and *bakmak* are defined as ‘unconscious’ sensory verbs, while *gözlemek* and *gözetlemek* are defined as ‘conscious’ sensory verbs.

In touch sense verbs, there are verbs that indicate direct contact as well as verbs that indicate positive, negative, affection, and love. Verbs related to the sense of touch, which is effective in the perception process, are listed as follows: to touch (18), to touch (9), feel and stroke (19), to embrace (11) and, to hug (7).

It is thought that smell-related verbs have fewer semantic extensions and metaphorical uses compared to other sensory verbs. It has been determined that the names related to smell-related

Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

verbs in the mouths arise based on characteristics such as the quality and effect of the smell. Accordingly, a total of (30) verbs have been identified, and these verbs are to smell, to make smell, and to smell each other.

Although auditory perception verbs are fundamentally effective in the process of perceiving and interpreting the sounds around us, their small number in the collection is noteworthy. It has been determined that auditory perception verbs in dialects consist of the verbs 'işitmek' (to hear), "dinlemek" (to listen), and 'kulak kabartmak/vermek' (to prick up one's ears).

In this study, which examines perception verbs in the *Derleme Sözlüğü*, one of the important works that bears witness to the vocabulary of Anatolian dialects, the mental world of Turkish society, the sensory organs that are effective in conceptualisation, and the resulting variety of verbs are revealed.

KAYNAKÇA

Akalın, Ş. H., Toparlı R., Argunşah M., Demir N., Özyetgin A. M., Zülfikar H., & Tezcan Aksu B. (2019). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Aksan, M. ve Demirhan, U. U. (2017). Bakmak eylemi ve söylem işlevleri: Eşdizimlilik örüntülerinin gösterdikleri. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 14(2), 85-107.

Alkan Ataman, H. (2023). Yûnus Emre Dîvânı'nda mental fiiller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (76), 179-216.

Altundaş, U. (2023). Tuvaca görme algı fiillerinde çok anlamlılık. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 38/Özel Sayı, 7-25. <https://doi.org/10.20427/turkiyat.1273637>

Aslan Demir, S. (2018). Türkçede işitme algı fiilleri ve metaforik anlam genişlemeleri. *XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı* (25-28 Eylül 2018) içinde (ss. 330-336). Varşova.

Aslan, B. (2024). Dîvânü Lûgati't-Türk'te Duyu Fiilleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21) (Divanu Lûgati't Türk'ün 950. Yıl Dönümü), 20-30. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.1548586>

Ayan E. ve Türkdil, Y. (2014). Anlam bilimi açısından Kazak Türkçesinde görme duyu fiilleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 26-41.

Ayan, E. ve Türkdil, Y. (2015). Kazak Türkçesinde dokunma duyu fiilleri ve anlam zenginliği. *Turkish Studies* 10(4), 95-114.

Biber, D., vd. (1999). *Longman student grammar of spoken and written English*. Harlow: Longman.

Bilgin Aksoy, G. (2021). Azerbaycan Türkçesinde mental fiiller (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.

Clifford, T. M. (2006). *Psikolojiye giriş*. Arıcı, H. vd. (Çev.). Ankara: Hacettepe Psikoloji Bölümü.

Croft, W. (1993). Case marking and the semantics of mental verbs. In: Pustejovsky, J. (Eds) *Semantics and the lexicon*. Studies in Linguistics and Philosophy, vol 49. Springer, Dordrecht, 55-72. https://doi.org/10.1007/978-94-011-1972-6_5

Doğan, N. (2022). Türkçede iletişim fiilleri: fiillerin sınıflandırılmasında hibrit yaklaşım. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2441-2466. <https://doi.org/10.48146/odusobiad.1184961>

Erdem, M. (2004). *Türkmen Türkçesinde mental fiillerin isteme göre anlam değişimleri*. V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri 1 içinde, Ankara: Türk Dil Kurumu, 939-949.

Erk Emeksiz, Z. (2017). Eski Türkçede çok anlamlılık ve bağlam: İşitme alanı algı eylemleri, 30. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri, Ankara: Dilbilim Derneği Yay., s. 345-351.

Evans, V. (2012). Cognitive linguistics. *WIREs Cognitive Science*, 3, 129- 141.

Gärdenfors, P. (1999). Some tenets of cognitive semantics. In Allwood, J. S. and Gärdenfors, P. (Eds.). *Cognitive semantics: Meaning and cognition*, pp. 19-36. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/pbns.55.03gar>

Gökçe, F. (2015). Kutadgu Bilig’de kör- “görmek”: Çok anlamlılık, metafor ve gramerleşme. *Türkbilig*, 29, 59-76.

Grady, J. E. (2005). Image schemas and perception: Refining a definition, H. Beate (Ed.), *From perception to meaning image schemas in cognitive linguistics*, Berlin: Mouton de Gruyter.

Halliday, M. A. K. (2014). *Halliday’s introduction to functional grammar*. London-New York: Routledge.

Hirik, E. (2017). Türkiye Türkçesi duyu fiillerinde anlam ve kelime sıklığı ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 53-74.

Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde mental fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Ibarretxe-Antuñano, B. I. (1999). Polysemy and metaphor in perception verbs: A cross linguistics study (Doctoral Thesis). University of Edinburgh, Edinburgh, Scotland.

Kamçibekova Abdiraim, K. (2013). Kırgız Türkçesinde tat alma duyu fiilleri (Sözcüksel anlam bilimi açısından bir deneme). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (35), 9-22.

Karadeniz, Y. (2023). Özbek destanlarında algı fiilleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(1), 713-726.

Karahasanoğlu, Y. (2022). Yakut (Saha) Türkçesinde duyu fiilleri (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Kırbaş, G. (2025). Karay Türkçesinde duyu (algılama) fiilleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 14(3), 731-749.

Kuliev, G. K. (1998). *Semantika glagola v Tyurkskih yazıkah*. Izdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy Respubliki.

Kurath, H. (1921). *The semantic sources of the words for the emotions in Sanskrit, Greek, Latin and the Germanic languages*. Menasha (Wi): George Banta Publishing Co.

Kuyma, E. (2023). Mukaddimetü’l-Edeb’de duyu fiilleri ve semantik rol yapıları. *Dil Araştırmaları*, 17(32), 75-90. <https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1236835>

Lakoff ve Johnson (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

Levin, B. (1993). *English verb classes and alternations: a preliminary investigation*. Chicago and London: University Of Chicago.

Metin, O. ve Ünal, Ş. (2022). İçerik analizi tekniği: İletişim bilimlerinde ve sosyolojide doktora tezlerinde kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22 (Özel Sayı 2), 273-294. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1227356>

Muskens, R. A. (1993). Perception verbs. Asher, R. E. & Simpson, J. M. Y. (Eds.). *The Encyclopedia of language and linguistics*. Oxford: Pergamon.

Neagu, M. (2013). What is universal and what is languagespecific in the polysemy of perception verbs?. *Revue Roumaine de Linguistique*, LVIII (3), 329–343.

Derleme Sözlüğü'nde Algı Fiilleri

Johnson, M. (2005). The philosophical significance of image schemas. Hampe, B. (Eds.). *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Germany: Mouton de Gruyter.

Özeren, M. ve Alan, İ. (2018). Kırgız Türkçesinde mental fiiller. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (61), 203-224.

Özkan Kurt, F. (2020). Batı Türkçesinde algı fiilleri. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özkan Kurt, F. (2022). Görme eylemlerinin anlam alanları ve dikkate almak/önemsemek görmektir kavramsal metaforu. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), 418-434.

Sarı, İ. (2019). Algı fiillerinde çok anlamlılık: Gör- örneği. E. Kuyma ve A. Nazlı, Ed. *Algı'ya dair içinde* (ss. 129-160). İstanbul.

Seçkin, K. (2019). Eski Türkçede mental fiiller. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Trabzon.

Sev, G. İ. (2017). Yakın anlamlı fiillerden bakmak-görmek. *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*. İstanbul. s. 991- 1028.

Sweetser, E. (1990). *From etymology to pragmatics*. Cambridge: Cambridge University.

Şahin, S. (2012). Türkmen Türkçesinde mental fiiller. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Türkdil, Y. (2013). Anlam bilimi açısından Kazak Türkçesinde duyu fiilleri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Viberg, Å. (1983). The verbs of perception: A typological study. *Linguistics*, (21), 123-162.

Viberg, Å. (1984). The verbs of perception a typological study. *Explanations for language universals*. (Ed. by. Butterworth, B., Östen D.). Berlin: De Gruyter. P. 124- 162.

Viberg, Å. (2001). Verbs of perception, Haspelmath, M. and König, E. (Ed.), *Language typology and language universals*, (2), Berlin: Walter de Gruyter, 1294-1309.

Viberg, Å. (2015). Sensation, perception and cognition. Swedish in a typological-contrastive perspective. *Functions of language* 22 (1), 96-131.

Whitt, R. (2010). *Evidentiality and perception verbs in English and German*. New York: Oxford University Press.

Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik Harfli metinlerde mental fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51. http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/II-1_Mart2005/04_MTAD_2-1_OYaylagul.pdf

Yıldız, H. (2016). Eski Uygurca mental fiiller. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yıldız, H. (2018). Atebetü'l-Hakayık'ta algı fiilleri. *Karadeniz Araştırmaları*, XV(60), 163-181.

 SUITDER SÜLEYMANİYE ÜNİVERSİTESİ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ DERGİSİ <small>Süleymaniyeh University Journal of Humanities and Social Sciences</small>	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muafır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	

Hanife YAMAN

Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>